LINGAVIVEKA

OR

RULES ON THE USE

OF

SANSKRIT GENDERS

BY

HRISHIKESH SASTRI,

Editor, Vidyodoya &c.

लिङ्गविवेकः ।

नानाविधोदाहरण समन्वित

श्रीहृषीकेश शास्त्रि प्रणीतः ।

——:o:——

PRINTED AND

PUBLISHED BY A. C. GHOSAL, AT THE PEOPLE'S PRESS,

29/30, SHIBNARAIN DASS' LANE, CALCUTTA.

1894.

मूल्यं ॥०)
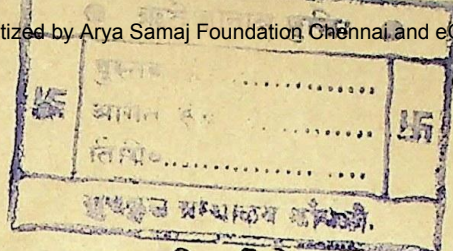
लिङ्गविवेकः ।

यद्वाग्विचिन्त्य हृदये जननीपदाब्जं
देवानृषीन् गुरुजनानखिलांश्च नत्वा ।
लिङ्गप्रबोधनपटु क्रियतेऽद्य शास्त्रम्
यच्छ्रेयसे जड़धियामिह नित्यमस्तु ॥

PREFACE.

One, not acquainted with the use of genders, can not write and speak Sanskrit correctly. Like the other languages there are three genders in Sanskrit, the Masculine, Feminine and the Neuter. In Sanskrit no fixed rule is to be found in the use of gender, for instance the word "Kalatra" meaning wife, is used in the neuter and "Dara" (meaning the same) is always in masculine plural. The adjectives generally agree with their substantives in gender and sometimes do not. So to know the use of genders in Sanskrit one should carefully study the principles laid down by the foregoing Acharyas. There are good many works treating of the use of genders, such as Linganusasana of Panini, Lingadisangraha of Amarasingha &c. The following treatise is only a compilation from those with new arrangement and an English translation of the rules for convenience of the English students.

In conclusion I have to say that, the system of the Linganussasana and Amarakosa are principally followed in it.

लिङ्गज्ञानमन्तरेण न विशुद्धसंस्कृतरचना सम्भाव्यते, ततः सर्व्वैः सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गानि विज्ञेयानि। त्रीणि चात्र लिङ्गानि स्त्रीपुंनपुंसकानि, सन्ति च तेषां व्यवहारं प्रति प्रकृतिभेद—वैयाकरणनियमशिष्टानुशासनप्रमुखा वहुधाः पन्थानः। तथाहि स्त्रीवाचकस्यापि 'कलत्र' शब्दस्य क्लीवत्वं, तदर्थस्य दारा शब्दस्य च पुंस्त्वं वहुत्वञ्चैवमन्यत्र। उपसंज्ञामति हि क्वचिद्विशेष्यस्य लिङ्गं विशेषणे, क्वचिन्नेवचेति लिङ्गज्ञानं शास्त्रमपेक्षते, शास्त्रज्ञानं विना न कोऽपि लिङ्गानि ज्ञातुं, व्यवहर्त्तुञ्च शक्नोति। अतएव निर्म्मितानि प्राचीनाचार्य्यैर्लिङ्गानुशासनप्रभृतीनि वहूनि लिङ्गाववोधक शास्त्राणि, तेभ्यश्च सारं सङ्कलय्याङ्गलभाषानुवादेन सह विरचितोऽयं निवन्धः। प्राचीननिवन्धेषु चातिप्रसिद्धयोर्लिङ्गानुशासनामरकोषयोः प्रथमं स्त्रीलिङ्गविवेकः कृतस्ततश्चास्माभिरपि स एव पन्था अनुसृतः।

१। नाम विद्युन्निशावल्ली वीणादिग्भूनदीह्रियाम्।

अस्यार्थः—विद्युत्, निशा, वल्ली, वीणा, दिक्, भू, नदी, ह्री, एषां अष्टानां यन्नाम तत् स्त्रियां।

Words meaning lightning, night, plants, vina (harp), quarter, the earth, rivers and shame are feminine.

विद्युत्नाम—शंपा, शतह्रदा, ह्रादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तड़ित्, सौदामिनी, विद्युत्, चञ्चला, चपला।

निशानाम—शर्व्वरी, निशा, निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा, विभावरी, तमस्विनी, रजनी, यामिनी, तमी।

वल्लीनाम—वल्ली, वेल्लिः, व्रततिः, प्रततिः, लता।

वीणा—वीणा तु, वल्लकी, विपञ्ची, परिवादिनी।

दिक्—नाम—दिक्, ककुभ्, काष्ठा, आशा, हरित्।

भू-नाम—भूः, भूमिः, अचला, अनन्ता, रसा, विश्वम्भरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणिः, क्षौणिः, ज्या, काश्यपी, क्षितिः, सर्व्वंसहा, वसुमती, वसुधा, ऊर्व्वी, वसुन्धरा, गोत्रा, कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही, विपुला, गान्धारी, धात्री, गौरिला, कुम्भिनी, क्षमा, भूतधात्री, रत्नगर्भा, जगती सागराम्बरा।

नदीनाम—नदी, सरित्, तरङ्गिनी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रदिनी, धुनी, स्रोतस्विनी, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा।

ह्रीनाम—ह्री, त्रपा, व्रीड़ा, लज्जा, अपत्रपा, ह्रियामित्यत्र धियामिति क्वचित् पाठः तत्र धी नाम—बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित्, संवित्, प्रतिपत्, ज्ञप्तिः, चेतना।

Exceptions (अपवादाः)।

(1) नदास्तु पुंलिङ्गाः A few rivers known as 'Nadas' are masculine, such as, लौहित्यः, ब्रह्मपुत्रः, शोणः, सिन्धुः (Indus), &c.

(2) लज्जावाचकमन्दाक्षशब्दस्तु क्लीवे The word मन्दाक्ष meaning shame is neuter.

२। सयोनिप्राणिनाम च।

अस्यार्थः—योनिर्भगस्तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम्। Words meaning females are faminine. यथा माता (mother), दुहिता (daughter), धेनु (cow), योषित् (woman), यातृ (husband's brother's wife).

Exceptions (अपवादाः)।

(1) दारशब्दः पुंलिङ्गोनित्यबहुवचनान्तश्च दार (wife) is masculine

and plural. "एते वयममी दाराः"। "कलत्र" शब्दः क्लीवः कलत्र (wife) is neuter. कलत्रं भूरभूत्तस्य। परिग्रहावरोधौ च पुंसि परिग्रह (wife) and अवरोध (zenana) are masculine "कात्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा" "अवरोधे महत्यपि।"

३। विंशत्यादेरानवतेः।

विंशतिमारभ्य नवतिपर्य्यन्ताः संख्यावाचकशब्दाः स्त्रिया-मेकवचनान्ताश्च। Cardinals from विंशति (twenty) to नवति (ninety) are feminine and singular, यथा विंशत्या वत्सरैः, पञ्चाशता महाबाहुः शरैः सन्नतपर्व्वभिः; ऊनविंशतिनवनवत्योरप्येष नियमः, ऊनविंशति (nineteen), नवनवति (ninety nine) come under this rule.

४। पुरवाचकाः। (स्त्रियां)

Words meaning towns (नगरी) are feminine पूः, पुरी, नगरी, कुजम्भोजा, अयोध्या, मिथिला &c.

Exceptions (अपवादाः)।

पुरनगर पत्तन खर्व्वटानि क्लीवे तथा कुसुमपुर, पाटलिपुत्र, प्रागज्योतिषादिनगरविशेषा अपि पुर, नगर, पत्तन and खर्व्वट are neuter, so are कुसुमपुर, पाटलिपुत्र, and प्रागज्योतिष &c.

५। आकारान्ताः। (स्त्रियाम्)

All substantives ending in आ are feminine such as शाखा, शाला, इत्याद्याः, वर्षा शब्दस्तु स्त्रियां नित्यबहुवचनान्तः The word वर्षा is used always in feminine plural. पाणिनिमते समासि-कतयोरपि स्त्रीत्वं, बहुलञ्च According to Panini। समा and सिकता are feminine plural, अमरसिंहेन वक्ष्यमाणा आकारान्ताः स्त्रियां

स्वरूपतो दर्शिता: According to Amarasingha the following substantives ending in आ are exclusively feminine लङ्का (राक्षसपुरी), शेफालिका (वृक्षभेदः, पुष्पभेदश्च) टीका (विषमपदव्याख्या), पञ्जिका (निःशेषपदव्याख्या), सिध्रका (वृक्षभेदः), सारिका (पक्षिभेदः), हिक्का (स्वरभेदः हिक्के उचकी वा इति भाषा), प्राचिका (वनमक्षिका), उल्का (तेजःपुञ्जः), पिपीलिका (कीटभेदः), पिपीलिक इति पुंस्त्वमपीति स्वामी, the masculine form पिपीलिक is also to be found. सुरङ्गा (विदरभेदः), पिच्छा (शाल्मलिनिर्यासे), वितण्डा (वादभेदः), कन्था (कन्थय भित्तौ च तथा प्रावरणान्तर इति मेदिनी), राजसभा (राज शब्दपूर्वक सभायास्तत्पुरुषे क्लीबत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम्), होरा (लग्नाङ्गं) लट्वा (ग्रामचटकः), सिध्मला (शुष्कमीनः), लाक्षा (जतु), लिक्षा (यूकाण्डं), गण्डूषा (जलादिना मुखपूरणम्)। सीमा, सन्ध्या, तारा, धारा, ज्योत्स्नादयश्च, शलाका नित्यं स्त्रियामिति पाणिनिः।

Exceptions (अपवादाः)।

(1) Names of males ending in आ are masculine. पुमर्थी आकारान्ताः पुंसि यथा हाहा, नाम्नैव हाहा हरिगायनोऽभुत्।

(2) धातूत्पन्ना विशेषणशब्दास्तु विशेष्यलिङ्गभागिनोभवन्ति। But derivative adjectives agree with their substantives in gender. यथा सोमपा स्त्री, सोमपं कुलं।

(3) वररुचिमते वस्त्रान्तवाची दशाशब्दस्तु पुंलिङ्गो नित्यबहुवचनान्तश्च, पाणिनिप्रभृतिभिस्तु तस्य स्त्रीत्वमेवांगीकृतम्। दशा in the sense of border is, according to Vararuchi, always masculine

and plural. But this has not the sanction of Panini &c. Read Medini (मेदिनी) दशावस्थादीपवर्त्यौर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति। Read also Visva (विश्व) दशा वर्त्तिवत्स्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि। गण्डूष इति पुंरूपोऽपि दृश्यते the word Gandusha is used as masculine too गण्डूषो मुखपूर्त्तौ स्याद्गजहस्तांगुलावपि, प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यादिति हैम:।

६। इकारान्ता:। (वक्ष्यमाणा: स्त्रियाम्)

The following words ending in इ are feminine as दर्वि, विदि, वेदि, खनि, शानि, अश्रि, वेशि, कृषि, ओषधि, कटि, अङ्गुलि, तिथि, नाड़ि, रुचि, वीचि, नालि, धूलि, किक्कि, केलि, छवि, रात्रि, शष्कुलि, राजि, कुटि, अशनि, वर्त्ति, भ्रुकुटि, त्रुटि, वलि, पङ्क्ति, भङ्गि, साति, सूचि, माड़ि चूर्णि, चूलि, खारि, वेणि, तटि &c

Exceptions (अपवादा:)।

(1) अशनि, भरणि, अरणि, श्रोणि, योनि, ऊर्म्मि, त्रुटि, पाटलि, मणि, मसि, वस्तय: (पुंसि च) are also masculine. अञ्जलि, कलि, कुक्षि, ग्रन्थि, दृति, ध्वनि, नाभि, (chief) पाणि, वलि, and मौलि are masculine (पुंसि)।

(2) अग्नि (Fire), दुन्दुभि (a Demon), शनि (Saturn), कृष्टि (people), वह्नि (fire), अतिथि (guest), ऋषि (sage), दुन्दुभि (musical instrument), राशि (heap), सारथि (charioteer), are masculine.

(3) पाणिनीमते according to Panini दुन्दुभि (instrument of play) नाभि (in any other sense than of a क्षत्रिय) are feminine.

(4) कालार्थकस्तिथिशब्दः पुंसि, तिथि in the sense of time is masculine तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः।

७। ईदूद्विरामैकाच् ॥

अस्यार्थः—ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवमानस्थौ यस्य, तदीदूद्विरामं, तच्च तदेकाच्च ईदूद्विरामैकाच् ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः।—

Substantives of one syllable ending in ई or ऊ are feminine. यथा धीः, ह्रीः, भूः, भ्रूः लिङ्गानुशासनमते एकाच्भिन्ना अपि ईकारोकारान्ताः स्त्रियाम् according to Linganusasana any substantive ending in ई or ऊ is feminine, as तरीः, तन्त्रीः, सेरीः कर्कन्धूः, वधूः चमूः, अमरसिंहेन वक्ष्यमाणाः स्त्रियां प्रदर्शिता according to Amara Singha the following ending in ई are exclusively feminine. आढ़की, तिन्दुकी, काकिणी, आसन्दी, धातकी, नाभी, झल्लरी, चर्चरी, पारी, गृध्रसी, चमसी, मसी।

Exceptions (अपवादाः)।

(1) सेनानी, वर्षाभू प्रभृतयः पुंसि, the words सेनानी and वर्षाभू &c. are masculine, एवं हूहू शब्दोऽपि the word हूहू is also masculine. A few Primitive substantives पपी (sun, moon), ययी (horse, road), नृतू (dancer), तदू (ladder.), कम्बू (thief) &c. are masculine, but they are never found in good writings.

८। ऋकारान्ता मातृ दुहितृ स्वसृ पौतृ ननन्दरः। (स्त्रियाम्) Of the substantives ending ऋ the following are feminine मातृ, दुहितृ, स्वसृ, पौतृ, यातृ, ननन्दृ।

९। व्यञ्जनान्ताः। (वक्ष्यमाणाः स्त्रियाम्)।

Of the substantives ending in a consonant the following are feminine त्वच्, मुच्, श्रुच्, वाच्, स्फिच्, स्रज्, रुज्, प्रतिपत्, आपत्, विपत्, संवत्, शरत्, संसत्, समित्, संयत्, परिषत्, सरित्, हरित्, क्षुत्, दृषत्, भिद्, बुध्, समिध्, धुर्, पुर्, द्वार्, गीर्, दृश्, प्रावृष्, उषस्, आशीष्, भास्, and उपानह्। अप्, अप्सरस्, सुमनसां बहुत्वम् the words अप्, अप्सरस्, and सुमनस् are feminine plural.

Exceptions (अपवादाः) ।

(1) सुमनः शब्दस्य एकत्वं द्वित्वञ्च दृश्येते the word सुमनस् is also used in singular and dual numbers as सुमनाः पुष्प मालत्योः स्त्रियां इति मेदिनी आघ्रासाता सुमनसौ । अप्सरस एकत्वमपि ।

अर्चिस् छदिस् शब्दौ स्त्रियां क्लीवे च, the words अर्चिस् and छदिस् are both feminine and neuter, as "वृर्णुते दीपमर्चिः" "तदङ्गमग्रस्त्रचिरपि सा" । द्विष् (शत्रुः) युध् (योद्धा), विश् (मनुष्या वैश्यश्च) ऋत्विक्, पुरोहितः, एते पुंसि दृश्यन्ते, are generally found in the masculine. वार् (water), असृज् (blood) शब्दौ क्लीवौ are necessarily neuter.

१० । क्तिन् प्रत्ययान्ताः । (स्त्रियाम्)

Substantives derived from verbs with the suffix क्ति are feminine, as कृतिः, भक्तिः, गीतिः, सम्पत्तिः, हेतिः, इत्यादि ।

Exceptions (अपवादाः)

ज्ञाति पत्ति शब्दौ पुंस्येव, ज्ञाति (relation) पत्तिः (footman or soldier) are masculine, as "हत्वा ज्ञातीन् समागतान्" पत्तिः वाहमियाय वाजिः" मुष्टि, यष्टी पुंसि च the words मुष्टि and यष्टि

are both masculine and feminine "प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः."
The use of यष्टि by itself in the masculine is rare, though Medini unlike Hemchandra makes it exclusively masculine in the sense of arm and hilt, as "सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः" ।

११। भावादावनि ण्वुल, णच्, ण्वुच्, क्यप्, युच्, इञ्, अङ्, नि, शाः। उणादिष्वनिरूरीश्च।

अस्यार्थः—भावादौ विहिताः प्रत्यया अनिण्वुलादयोये, ये च उणादिषु पठिता निः, ऊः, ईश्च प्रत्ययास्तदन्ताः स्त्रियां स्युः।

Substantives derived from verbs with the suffixes, अनि, ण्वुल्, णच्, ण्वुच्, क्यप्, युच्, इञ्, अङ्, नि, श as well as with नि, ऊ and ई of the Unadi suffixes are feminine. अनि यथा आक्रोशे नञ्यनिः—अकरणिः, अजीवनिः, अजननिः; ण्वुल्, णचौ केषाञ्चि दिणिक्, इति ख्यातौ ण्वुल् यथा व्याक्रोशी, णच् यथा शायिका, आसिका, इक्षुभक्षिका; क्यप्—व्रज्या, इज्या, परिचर्य्या; युच्, (अन) कारणा, वासना, आसना, भावना, इञ् वापिः, वासिः, काङ्कारिमकार्ष्णिः, इञ् उपलक्षणार्थत्वादिण्, इक्‌च, आजिः, कृषिः; अङ् (आप्) यथा पचा, त्रपा, भिदा, छिदा; नि यथा—ग्लानिः, म्लानिः श यथा; क्रिया, इच्छा; ऊणादिषु-नि यथा-श्रेणिः, ऊ यथा-चमूः, कर्षूः, ई यथा-तन्त्रीः, तरीः। केचिदुणादिष्वनीति पठन्ति तन्मते धरणिः, धमनिः, सरणिरित्याद्युदाहरणानि।

Exceptions (अपवादाः)।

सुपोवदः क्यप् चेत्यादि सूत्रविहित-क्यप्-प्रत्ययान्तानां न स्त्रीत्वम् किन्तु क्लीवत्वमेव, Substantives derived from verbs with the suffix क्यप् by the sutras 'सुपोवदः क्यप् च' &c. are not feminine

२

but neuter as मृषोद्यं, ब्रह्मवद्यं, ब्रह्मभूयं &c. अशनि भरण्यरणय: पुंसि च (see rule 6).

स्थूणोर्णे नपुंसके च स्थूणा and ऊर्णा (derived with अङ्) are optionally neuter. गृह शशाभ्यान्तु नित्यं क्लीवे But when they come after गृह and शश are always neuter, as गृहस्थूणं, शशोर्णम्।

१२। म्यन्ताश्च। स्त्रियाम्।

Substantives is derived with Unadi मि are feminine. ऊर्म्मि is excepted (see rule 6).

१३। क्विवाद्यन्ताः सम्पदादयः॥ (स्त्रियाम्)।

The words सम्पत् &c derived from primitive roots with the suffixes क्विप्, नि &c. are feminine. क्विप्—सम्पत्, विपत् &c. (see rule 9) नि वाच् &c. व्यक्ति वाचकाः क्विवाद्यन्तास्तु नास्य विषयाः this rule does not apply to nouns derived from primitive roots with suffixes क्विप् &c. when applied in the sense of persons, as, द्विष्, युध् &c. (see rule 9). क्विवाद्यन्तानि विशेषणानि तु विशेष्यलिङ्गं भजन्ते।

१४। अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः।

अस्यार्थः—अदन्तैः—मूलादिशब्दैर्यं एकार्थः समाहारार्थो द्विगु-समासः स स्त्रियां स्यात्। किन्तु पात्रयुगादुत्तरपदैरदन्तैः एकार्थो-द्विगुः स्त्रियां न स्यात्।

When the numeral compound (द्विगुसमासः) denotes collective sense or samahartha and ends in अ may be used in feminine singular, ending in ई. But this rule does not apply to पात्र &c. in the same compound, as त्रिसूत्री, पञ्चमूली, शतमखी, त्रिलोकी, दशशतषड्-ध्यायी. The words पात्र, युग, भुवन do not follow this rule पञ्चपात्रं.

चतुर्युगं, त्रिभुवनम्, केषाञ्चिन्मते, पञ्चराजं इति पात्रादिषु पठितम्, पद्मनाभादीनां मते तु पञ्चराजीत्यपि भवति, According to some the compound word पञ्चराजं is among पात्र &c. while according to Padmanava and others it comes under the general rule, as पञ्चराजी.

१५॥ आबनन्ताः क्लीवाश्च। अनोनश्च लुक्।

Such compounds ending in आ, or अन् are optionally feminine, and the final अन् is dropped पञ्चखट्वं, पञ्चखट्वी, पञ्चतक्षं पञ्चतक्षी। असमाहारार्थे तु—when such compound does not denote samahara or collective sense this rule is not applied to, as पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः।

१६। तलन्तः।

अस्यार्थः—तल प्रत्ययान्तः स्त्रियां। स तु भावाद्यर्थे विहितः। Substantives derived from nouns with the suffix तल (ता) are feminine. तत्र भावे यथा शुक्लता, कर्म्मणि—ब्राह्मणता, समूहे—ग्रामता जनता, स्वार्थे देवता।

१७। तत्क्रीड़ायां प्रहरणं चेत्।

अस्यार्थः—तच्छब्देन मुष्ट्यादिकं निर्द्दिश्यते, तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीड़ायां वर्त्तते, तदा तस्मिन्नर्थे—विहितो ण प्रत्ययः स्त्रियाम्।

Substantives derived from the words मुष्टि &c. with the suffix ण denoting sports in which मुष्टि &c. are used as weapons, are feminine. यथा मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीड़ायां मौष्टा, पल्लवः प्रहरणमस्यां क्रीड़ायां पाल्लवा, एवं दाण्डा, मौसला &c.

१८। घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेत्।

अस्यार्थः—सा घञन्तवाच्या दण्डपातादि क्रियाऽस्यां इत्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञ प्रत्ययः स स्त्रियां स्यात्।

Substantives derived from nouns originally formed from roots with घञ् (घण्) with the suffix ञ denoting some particular sports in which actions represented by such nouns are essential, are feminine. क्रीड़ायां दाण्डपाता फाल्गुनी (क्वचित् देशे फाल्गुनपौर्णमास्यां दण्डपातेन क्रीड़ा भवति), एवं श्येनपातोऽस्यां श्यैनंपाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा, मौसलपाता भूमिः।

१९। वृन्दे येनिकच्यात्रा।

अस्यार्थः—वृन्दे (समूहार्थे) ये-या (याप्), इनि, कच्या, त्रा एते चत्वारः प्रत्ययास्तदन्ताः स्त्रियाम्।——

Substantives derived from nouns with suffixes या, इनि, कच्या and त्रा each denoting collective sense (समूहार्थ) are feminine. या (पाशादिभ्योयाप्) पाशानां समूहः पाश्या, एवं खल्या, तृण्या, वात्या &c. त्रा—गोत्रा, कच्या—रथकच्या (गोरथात् त्रा कच्यापौ च), इनि (खलादिभ्यः) खलिनी, नलिनी, पद्मिनी, उत्पलिनी &c.

२०। कर्णललाटादिकः स्त्रियां भूषणे।

अस्यार्थः—भूषणार्थे—कर्णललाटाद् य इकः प्रतययस्तदन्तः स्त्रियां स्यात्। Substantives derived from कर्ण and ललाट with the suffix इक in the sense of ornament are feminine. यथा कर्णे भवं भूषणं कर्णिका एवं ललाटिका।

२१। वैरमैथुनिकादिवुन्।

अस्यार्थः—वैरमैथुनादौ च यो वुन् (इक्) प्रत्ययः, तदन्तः

स्त्रियां। Substantives derived from nouns in द्वन्द्व compound with the suffix वुन् (इक) denoting enmity or pair &c. are feminine (see Panini's Sutra द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः) वैरे—यथा अश्वमहिषिका, काकोलूकिका ; मैथुने—अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका, आदिपदेन अहंपूर्व्विका, आहोपुरुषिका, अहमहमिकादयः।

२२। स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि।

अस्यार्थः—यदि अपचये अल्पत्वे वक्तुमिच्छा, तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः—The words मृणाल &c denoting littleness are generally feminine. यथा अल्पं मृणालं मृणाली, आदिशब्दात् यथा ह्रस्वोवंशः वंशी, एवं कुण्डी, प्रणाली, छत्री, पटी, तटी, घटी, मठीत्यादयः; ह्रस्वार्थे कन् प्रत्ययोऽपि स्त्रियां—पेटिका, छत्रिका &c. अपवादोऽपि दृश्यते—Exceptions also are to be found यथा अल्पो-वृक्ष वृक्षक एवं पुत्रक इत्यादि।

२३। औचित्यादयः॥ (स्त्रियाम्वा)

Words as औचिती, आनुपूर्व्वी &c. are used in feminine gender optionally, as औचित्यं औचिती, आनुपूर्व्व्यं, आनुपूर्व्वी &c.

इति स्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

—o—
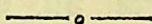
अथ पुंलिङ्गविवेकः ।

१। पुंस्त्वे—सभेदानुचराः, सपर्य्यायाः, सुरासुराः। स्वर्ग-यागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालाऽसि शरारयः। करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठ-केशनखस्तनाः।

अस्यार्थः—भेदाः—तुषित, साध्यादयः, अनुचराः सुनन्दादयः, तैः सहिताः सुरासुरा देवा, दैत्याश्च, सपर्य्यायाः (पर्य्यायैः स्ववाचक-शब्दैः सह) पुंसि, एवं स्वर्गोयागः, अद्रिः, मेघः, अब्धिः, द्रुः, कालः, असिः, शरः, अरिः, करः, गण्डः, ओष्ठः, दोः, दन्तः, कण्ठः, केशः, नखः, स्तनः, एते ऊनविंशतिः सभेदाः सपर्य्यायाः पुंसि स्युः।

Words meaning Gods, giants, (असुर), heaven, sacrifice, mountains, clouds, seas, trees, time, weapons—such as (खड्ग, शर), कर (rays, tax or hand), गण्ड (cheek), ओष्ठ (lip), दोः (arm), दन्त (tooth), कण्ठ (neck), केश (hair), नख (nail), and स्तन (breast), as well as their varieties and attendants are masculine.

तत्र सुरपर्य्यायाः अमरा निर्ज्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः। इत्यादि (अम. १-१-७. ८. ६.) तद्भेदा यथा आदित्य-विश्वावसवस्तुषिता भास्वराऽनिलाः। महाराजिकसाध्याश्च रुद्रा-श्चेति (अम. १-१-१०) तथा—विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्व्व किन्नराः। पिशाचोगुह्यकः सिद्धोभूतश्चेति (अम. १-१-११)

तद्भेदाः—ब्रह्म, विष्णु, वसुदेव, वलभद्र, कन्दर्प, महेश्वर, गणेश, कार्त्तिकेयेन्द्र, अग्नि, यम, पवनप्रभृतयः, तेषां प्रर्य्याय शब्दाश्च पुंसि (अम. १-१-१६—४७)।

तदनुचराः विष्णोरनुचराः—दारुक, गरुड़, जय, विजयप्रभृतयः

शिवस्यानुचराः—प्रमथ, नन्दि, भृङ्गि, प्रभृतयः, इन्द्रस्यानुचराः हाहा हूहू रित्यादयो गन्धर्व्वाः एते पुंसि। असुरपर्य्यायाः—असुरा दैत्य दैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्व्वदेवाः सुरद्विषः (अम. १-१-१२)

तद्भेदा—बलि, नमुचि प्रभृतयः। पुंसि।

तदनुचराः—कुष्माण्ड मुण्डादयः। पुंसि।

स्वर्गपर्य्यायाः—स्वरव्ययं स्वर्गंनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः (अम. १-१-६)

यागपर्य्याया—यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः (अम. २-७-१२)

अद्रिपर्य्यायाः—महीध्र शिखरिक्ष्माभृदहार्य्यधरपर्व्वताः अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः ॥ (अम. २. ३. १)

तद्भेदाः—लोकालोकः त्रिकूटास्तोदयहिमालयगन्धमादनप्रभृतयः (अम. ३. २—३)

मेघपर्य्यायाः—मेघोवारिवाहः स्तनयित्नुर्वलाहकः धाराधरोजलधरस्तड़ित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ॥ (अम. १. २. ६)

तद्भेदाः पुष्करावर्तकादयः

अब्धिपर्य्ययाः—समुद्रोब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥ (अम. २-१-२)

तद्भेदाः—क्षीरोदलवणोदप्रभृतयः

द्रुपर्य्यायाः—वृक्षोमहीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः। अनोकहः कूटः शालः पलाशी द्रु द्रुमगामाः ॥ (अम. २. ४. ५)

तद्भेदाः—वनस्पतिवटप्रभृतयः।

कालपर्य्यायाः—कालोदिष्टोप्यनेहाऽपि समयः। (अम १-३-१)

तद्भेदाः—वत्सर, मास, ऋतु, क्षण, मुहूर्त्त, प्रहर, प्राह्ण, अपराह्ण, मध्याह्न, प्रदोष, निशीथ, निमिष, अहोरात्र, प्रलय, कल्प, प्रभृतयः पुंसि।

असिपर्य्यायाः—खड्गस्तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिप्रभृतयः (अम २·८·८९)।

तद्भेदाः—नन्दकादयः।

शरपर्य्यायाः—पृषत्क बाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः कलम्ब-मार्गणशराः पत्री रोपः (अम २·८·८६)।

तद्भेदाः—निरस्तदिग्धलिप्तकप्रभृतयः।

अरिपर्य्ययाः—रिपु, वैरि, सपत्नाऽरिद्विषद्दूषणदुर्हृदः। द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः। अम २·८·१०।

तद्भेदाः—आततायिप्रभृतयः।

करीराजग्राह्यभागः, रश्मिः, हस्तश्च एतेषां पर्य्ययाः पुंसि। क्रमेण यथा—भागधेयः करो वलिः (अम. २. ८. २७)।

किरणोऽस्त्रमयूखांशु गभस्ति घृणिरश्मयः। भानुः करः (अम. १. २. ३३) पञ्चशाखः शयः पाणिः, तत्सम्बन्धिनः—कफोणिः कूर्परः, प्रगण्डः, प्रकोष्ठः करभः &c. (अम. २. ६. ८०—८१)।

गण्डपर्य्यायाः—गण्डौ कपोलौ (अम. २. ६. ९०)।

ओष्ठपर्य्यायाः—ओष्ठाधरौतु रदनच्छदौ (अम. २. ६. ८०)।

दोः पर्य्यायाः—भुजवाहू प्रवेष्टोदोः (अम, २. ६. ९१)।

दन्तपर्य्ययाः—रदना दशना दन्ता रदाः (अम, २. ६. ८८)।

कण्ठपर्य्यायाः— कण्ठोगलः (२. ६. ९१)।

केशपर्य्यायाः—चिकुरः कुन्तलो, वालः, कचः, केशः, शिरोरुहः (अम. २. ६. ९५)।

तद्भेदा:—काकपक्ष:, शिखण्डक:, धम्मिल्ल: &

नखपर्य्याया:—पुनर्भव:, कररुह:, (अम. २.६.८३)

स्तनपर्य्याया:—स्तनौ, कुचौ (अम. २.६.७६)

क्वचित् दन्तस्थाने दण्ड इतिपाठः तन्मते तत्पर्य्याया अपि-पुंसि ।

Exceptions (अपवादा:)

देवपर्य्यायेषु—देवतं (deity) is optionally neuter, वा पुंसि, दैवत-मिदं, दैवतोऽयमिति च । देवता (deity) स्त्रियाम् is feminine.

स्वर्गपर्य्यायेषु–स्वर् (अव्ययं, प्राय: समस्तं दृश्यते) is indeclinable and mostly found in compounds. द्योदिवौ स्त्रियाम् द्यो and दिव् are feminine द्यौराचिता तारकितेव भेजे; त्रिविष्टपं क्लीवे is neuter

तद्भेदेषु—वैकुण्ठं क्ली, कैलास: पुं, अमरावती स्त्री, वैकुण्ठ Vishnu's heaven is neuter, कैलास Siva's heaven is masculine and अमरावती Indra's heaven is feminine. so are अलका &

यागपर्य्यायेषु–सत्रं क्ली, is neuter. इष्टीज्याप्रभृतय: स्त्रियां, इष्टि, इज्या & are feminine, and इष्टं क्ली इष्ट is neuter.

मेघपर्य्यायेषु अभ्रं क्ली, is neuter अभ्राणि बिभ्राणसुमाङ्गसङ्ग-विभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् । तद्भेदेषु—कादम्बिनी, कालिका & स्त्रियां are feminine.

वृक्षभेदेषु—पाटला, शिंशपा & स्त्रियां are feminine.

समय भेदेषु--वर्षं (year) (क्ली) is generally neuter. रविवर्षं, समाशब्द: (year) (स्त्रीबहुवचनान्त:) is feminine and mostly found in the plural चतुर्दश समा:, but compare समायां समायां इत्यपि प्रयोगोदृश्यते हायनोऽस्त्री हायन (year) is masculine and neuter.

अमरमेदिनीमते शिशिर, हेमन्तौ क्लीबे च प्रयोगस्तु पुंस्येव दृश्यते शिशिर and हेमन्त are said to be also neuter (Amara, Medini) but good writers use them only in the masculine. यथा समुपययौ शिशिरः स्मरैकबन्धुः, हेमन्तः शिशिरेण हन्त हन्तु ।

शरत् स्त्रियां (autumn or year) is feminine, रम्यरूपा शरत् ।

वर्षाः स्त्रियां भूम्नि (rainy season or rains) is feminine and plural "प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसज्यते, प्रावृष् (वर्षाः) स्त्रियां is feminine.

दिनाह्नी क्लीबे दिन and अहन् (day) are always neuter. कुदिनानि, वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि, द्वित्राण्यहानि सुदिनपुण्याभ्यामह्नोनपुंसकत्वं वक्तव्यम्, अह also in compound with सुदिन and पुण्य is neuter सुदिनाहं, पुण्याहं but in compounds with other words it is masculine. द्व्यहः, प्राह्णः मध्याह्नः अपराह्णः, त्र्यहः; दिवसवासरौ वा क्लीबे the words दिवस and वासर are optionally neuter अयं मे सुदिवसः, निनाय विभ्यद्दिवसानि कौशिकः । तिथिपर्य्यायाः स्त्रियां names of तिथि are feminine such as प्रतिपत्, द्वितीया, चतुर्द्दशी &. परं समयार्थत्वे तिथिशब्दस्य पुंस्त्वं But in the sense of time तिथि is masculine "तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः । रात्रिपर्य्यायाः स्त्रियां Words meaning रात्रि (night) are feminine. रात्रिशब्दस्य समासे रात्र इति रूपं पुंस्त्वञ्च क्वचिन्नपुंसकत्वमपि ।

रात्रि in compounds becomes रात्र and is masculine as अहोरात्रः अर्द्धरात्रः, पूर्व्वरात्रः But some times it is also found in neuter, as

द्विरात्रं, त्रिरात्रं, गणरात्रम् "यदर्कवर्षं तदेव देवानामहोरात्रमित्यादि। युगं क्ली, युग is neuter, so कृतं for कृतं युगं (golden age)।

मुहूर्त्तं शब्दोऽमरसिंहमते क्लीवपुंसयोः, प्रयोगस्तु पुंस्येव दृश्यते; मुहूर्त्त according to Amara is neuter also but mostly found in the masculine. "प्रातःकालोमुहूर्त्तांस्त्रीन्"। प्रत्यूषः (पुं) is masculine अहर्मुखं, कल्यः, उषस् क्लीवे are neuter, उषा स्त्रियां is feminine. प्रभातविभाते क्लीवे प्रभात and विभात are neuter सन्ध्या स्त्रियां is feminine, सायमव्ययं is indeclinable.

घटिका, नाड़िका, कलाः स्त्रियां are feminine.

शरपर्य्यायेषु—इषुर्द्वयोः (स्त्रीपुंसोः) इषु is masculine and feminine.

खड्गपर्य्यायेषु ईलिः स्त्रियां is feminine.

किरणपर्य्यायेषु—दीधितिः स्त्रियां is feminine, मरीचिः स्त्री पुंसयोः is masculine and feminine रोचिः शोचिरुभे क्लीवे, रुचिभास्त्विड़ादयः स्त्रियाम्, रोचिष् and शोचिष् are neuter, रुचि, भास्, त्विष् & are feminine.

हस्तपर्य्यायेषु—भुजबाहू स्त्रीपुंसोः are masculine and feminine and दोः क्लीव पुंसोः is masculine and neuter.

२। मानाभिधानानि।

परिमाणवाचकाः शब्दाः पुंसि स्युः।

Words meaning measures are masculine कर्षः, गजः, प्रस्थः इत्यादि।

Exceptions अपवादाः

मानं क्लीवे, मान itself is neuter, पलमपि so is पल, द्रोणाढ़

कौ नपुंसके च, द्रोण and आढ़क are masculine and neuter, तथा कार्षापणोऽपि so is कार्षापण। खाड़ी, तुला, गुञ्जा, रक्तिका, मानिका:, स्त्रियाम् खाड़ी, तुला, गुञ्जा, रक्तिका, and मानिका are feminine.

३। आत्मावयववाचकाश्च।

आत्मवाचकाश्चावयववाचकाश्च पुंसि स्युः।

The words meaning soul and constituents of body are masculine.

जीवः, आत्मा, पुरुषः, क्षेत्रज्ञः, प्रतीकः, अवयवः, अपघनः स्कन्धः नितम्बः, गुल्फः, पार्ष्णिः, पायुः, अङ्गुष्ठः, अपाङ्गः कटाक्षः कूर्परः करभः &.

Exceptions (अपवादाः)

अङ्गं क्लीबे अङ्ग meanig constituents of body is generally neuter.

शरीरवाचकेषु विग्रहकायौ पुंसि, देहः क्लीब पुंसयोः, गात्रवपुः कलेवर संहनन शरीरवर्ष्माणि क्लीबानि, मूर्त्तिस्तनुस्तनूश्च स्त्रियाम् Of the words meaning body विग्रह and काय are masculine, देह is optionally neuter, गात्र, वपुष्, कलेवर, संहनन, शरीर and वर्ष्मन् are neuter, मूर्त्ति, तनु and तनू are feminine ज्वालासं वेगिनीं तनुं; तन्वी तवेयं तनुः।

प्रपदं (पादाग्रं) क्लीबं प्रपद meaning the end of the foot is neuter

पादवाचकेषु पादाङ्घ्री पुंसि, चरणोऽस्त्रियां, पदं क्लीबे Of the words meaning foot पाद and अङ्घ्रि are masculine, चरण is mascu-

line and neuter and पद is neuter केषाञ्चिन्मते पदशब्दस्य पुंस्त्व मेव some read पद in masculine, as पदोऽङ्घ्रिरिति क्वचित् पाठः। पार्ष्णिः स्त्री पुंसयोरिति तु रन्तिदेवः According to रन्तिदेव पार्ष्णि is both masculine and feminine. घुटिका (गुल्फ) स्त्रियां is feminine, जङ्घा प्रसृते अपि, so are the जङ्घा and प्रसृता the lower part of the leg) जानूरुपर्व्वणी क्लीबे, अष्ठीवत् अस्त्रियां Of words meaning knee जानु and ऊरुपर्व्व are neuter and अष्ठी-वत् is masculine and neuter· सक्थि क्लीबे पुमानूरुः Of words meaning the thigh सक्थि is neuter, and ऊरु masculine.

हृद्भगलिङ्गश्मश्रुतालुतुन्दोरोरः (तुन्दउरस्) वक्षोवत्स पृष्ठ क्रोड़ च्चिक्क जत्रु जघनापानोदर ललाट चिवुक चुचुक हृदय मेहन ककुन्दर प्रभृतीनि क्लीवानि they and few others are neuter, भ्रुकुटि दृग्वेणि श्रोणि श्रुति स्फिक् (च्) ग्रीवाघोणानासाङ्गुली प्रसृति नासिका रसज्ञारसनाजिह्वा सृक्किनी कवरी शिखाचूड़ा कनीनिकाप्रभृतयः स्त्रियां are feminine.

अरत्नि ,वस्ति, नाभि, हनु, योनि, बाहु, भुजः, शब्दाः (द्वयोः) are masculine and feminine मृगनाभ्यर्थे नाभिः स्त्रियामेव, नाभि meaning मृगनाभि is only feminine "स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति मेदिनी, भुज बाह्वोः स्त्रियान्तु भुजा, वाहा इति रूपे "दंष्ट्रा-सुदश्याग्रभुजाञ्च गुर्व्वीम्" इति माघः।

दोस्, देह, अंस, पार्श्व, मध्य, नख, नखर, जठर, मस्तक, कूर्च्चशब्दाः (क्लीवपुंसोः) are masculine and neuter.

साहचर्य्यादितस्तिः पुंसि, स्त्रियामिति सुभूतिः According to

Maheswara a comm'e t.tor of Amarasingha वितस्ति is masculine, but Subhuti reads it in feminine.

५। गणराशि कर्द्दमप्रस्तरशब्दवाचकाः ॥ (पुंसि)

Words meaning flock, heap, mud, and noise are masculine. यथा गणः, व्रजः, व्रातः, सङ्घः, पुञ्जः, राशिः, कर्द्दमः, प्रस्तरः, उपलः, कलकलः, कोलाहलः, ध्वनिरित्यादि।

Exceptions (अपवादाः)

कुल, वृन्द, निकुरम्ब, कदम्बकानि (क्लीवे) are neuter, यूथं (पुन्नपुंसकम्) is masculine and neuter, and संहतिः (स्त्रियाम्) is feminine, "न शस्य मभिरति मृगीकदम्बकम्"।

कूटमस्त्रियाम्, कूट meaning heap is masculine and neuter. पङ्कोऽस्त्री पङ्क meaning mud is masculine and neuter.

शिला, दृषदौ स्त्रियाम्, शिला and दृषद् meaning stones are feminine. "गुर्व्वीदृषदः" मेदिनीमते दृषच्छब्दस्तु पुंसि according to Medini दृषद् is masculine. यथा—"दृषद् निष्पेषणशिलापट्ट-प्रस्तरयोः पुमान्" इति मेदिनी।

रत्नं (precious stone) क्लीवे is neuter.

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम्।
एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदोविदुः॥
मुक्ताफलं हिरण्यञ्च वैदूर्य्यं पद्मरागकम्।
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मकन्तथा॥
प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव।

इति अमरटीका। अमरमते अश्मगर्भहरिन्मणिलोहितक पद्मरागशब्दाः पुंसि, गारुत्मत, मरकत, शोण रत्नानि क्लीबे। इन्द्रनीलस्तु पुमान्। मणिः (precious stone) द्वयोः masculine and feminine. वज्रं क्लीबे वज्र (Diamond) is generally neuter.

शिञ्जित, क्वणन रुतानि (क्लीबे) are neuter, and काकली (स्त्रियाम्) is feminine.

५। आयुध वाद्ययन्त्रवाचकाः। (पुंसि)

Words meaning weapons and musical instruments are masculine यथा शरः, वाणः, खड्गः, फणिमुखः, कुन्तः, तोमरः, लगुड़ः, भिन्दिपालः, परशुः, कुद्दालः, दुन्दुभिः, वेणुः, शङ्खः, इत्याद्याः।

Exceptions (अपवादाः)

चक्र, अस्त्र, शस्त्र, दात्र, लवित्रायुध, काण्ड प्रहरणानि (क्लीबे) are neuter धनुर्वाचकेषु तु—अथास्त्रियौ धनुश्चापौ, धन्व, शरासन कोदण्ड कार्मुकं (क्ली) इष्वासः (पुं) इत्यमरः According to Amarasingha धनुष् and चाप (१) are masculine and neuter धन्वन् or धन्व, शरासन, कोदण्ड and कार्मुक are neuter, इष्वास is masculine but इष्वासन is neuter, धनुरित्युदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दोऽपि "शराश्चापोधनुः स्त्री" स्यादिति त्रिकाण्डशेषात् Trikandasesha reads धनु instead of धनुष् in feminine. कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं (क्ली) the bow of Karna कालपृष्ठ is neuter अर्ज्जुनस्य गाण्डीव, गाण्डिवौ पुंनपुंसकौ, while that of अर्ज्जुन गाण्डीव or गाण्डिव is masculine and neuter.

---

(१) जृम्भाविड़म्बिविकटोदरमस्तु चापमित्युत्तरचरितम्।

"चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु" इत्यमरः शार्ङ्ग (क्ली) शार्ङ्ग (the bow of Krishna) is neuter also, पिणाकोऽजगवं धनुः। पिणाक (the bow of Siva) is masculine, अजगव (the same) neuter गुणवाचकेषु गुणः पुंसि, मौर्व्वी, ज्या, शिञ्जिनी स्त्रियाम् Of words meaning string of bow गुण is masculine and मौर्व्वी, ज्या and शिञ्जिनी are feminine बाण वाचकेषु--इषुर्द्वयोः इषु (arrow) is masculine and feminine. Of words meaning तूणी (quiver) तूणी is feminine and इषुधि masculine and feminine, करवालिका, शस्त्री, असिपुत्री, गदा, छूरिका, शक्ति, हेति, असिधेनुकाः (स्त्रियां) are feminine, शल्य तोमरौ वा पुंसि शल्य and तोमर are neuter and masculine. कुठारोद्वयोः स्त्रियां कुठारी, कुठार is both masculine and feminine वाद्ययन्त्रेषु वीणा, वल्लकी, विपञ्ची परिवादिनी, मह्ती, भेरी, ढक्का, घण्टा इत्याद्याः स्त्रियां are feminine, पटहोऽस्त्री, पटह is masculine and neuter.

६। अधोलिखिताः पुंसि।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः पुंलिङ्गाः—

The following words are masculine.

पुंखो न्युंखः समुद्रः तरङ्गो मृदङ्गः सङ्गः गडुः, हतिः, सीमन्तो हरितोङ्कदः, बुद्बुदः, कासमर्द्दः, पथिन्, मथिन्, अर्बुदः, कन्दः, कफः स्तम्बः, कुन्दः, नाभिः, (चक्रियार्थे), रेफः, गोलः, हिङ्गुलः, पुद्गलः, वेताल, भल्ल, मल्लाः कटाहः, पतद्ग्रहः, निर्यूहः, निर्व्यूह मरुत्, गरुत्, ऋत्विजः। ऋषि राशि ग्रन्थि क्रिमि, ध्वनि, वलि कौलि, मौलि, ध्वज, गज, मुञ्ज, पुञ्ज, हस्त, कुण्ड, अन्त, वात, व्रात,

दूत, धूर्त्त, सूत, चूत, मुहूर्त्त, षण्ड, मण्ड, भरण्ड, वण्ड, वरण्ड, तुण्ड, गण्ड, मुण्ड, पाषण्ड, शिखण्ड, वंशांश, पुरोडाश, अर्घ, ऋभुक्षि, नितम्ब, पूग, पल्लव, पल्वल, मठ, मणि, गन्ध, स्कन्ध, समुद्र, सारथि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि, अञ्जलयः। दार, अक्षत, लाज, असूनां बहुत्वञ्च They are masculine too and plural नाड्यप जनोपदानि व्रणाङ्गपदानि The words व्रण अङ्ग and पद when preceded by नाड़ो, अप and जन respectively are masculine. (१) नाड़ीव्रणः, अपाङ्गः, जनपदः। विषभेदाः सौराष्ट्रिक प्रभृतयः पुंसि, गरलं, विषं पुंसि च। काकोलं इत्यादि क्लीवं।

७। पूर्व्ववदश्ववड़वौ॥

समाहारादन्यत्र द्वन्द्वेऽश्ववड़वौ पुंसि स्याताम्। When अश्व and वड़वा are connected by द्वन्द्व compound not denoting Samahara (collective sense) the compound word is masculine यथा अश्ववड़वौ, द्विवचनमविवक्षितं तेन, अश्ववड़वाः, अश्ववड़वान्, अश्ववड़वैरित्यादि। समाहारे तु But when it denotes समाहार (collective sense) the compound word is neuter. अश्ववड़वं।

८। रात्राह्नाहाः पुंसि।

In द्वन्द्व or तत्पुरुष compound the compound words having रात्र, अह्न at the end are masculine यथा रात्रेः पूर्व्वभागः पूर्व्वरात्रः, एवं सर्व्वरात्रः, अपरात्रः अहोरात्रः संख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवम्। But when a numeral comes before रात्र the compound word is neuter. यथा द्विरात्रं, त्रिरात्रं, गणरात्रम्।

एवं अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः एवं प्राह्णः, मध्याह्नः, अपराह्णः सायाह्नः इत्यादि। द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः, त्र्यहः। सुदिनपुण्यात् अह्न इत्यस्य क्लीवत्वं But अह्न coming after सुदिन or पुण्य is neuter सुदिनाह्नं पुण्याह्नं।

८। अर्द्धर्चाः पुंसि च॥

अर्द्धर्चादयः क्लीवे पुंसि च स्युः।

The compound words अर्द्धर्च &c. are either masculine or neuter. अर्द्धर्चं, अर्द्धर्चः, शतमानं, शतमानः अष्टापदं, अष्टापदः असमासे च this rule is also applied to simple words.
यथा यूथः, यूथं, कर्म्म, कर्म्मा। अर्द्धर्चादीनां गणना यथा अर्द्धर्चं, कार्षापण, गोमय, सरक, चषक, रुचक, सीधु, शङ्कु, पद्म, गृह, दिवस, चक्रवाक, कर्म्म, धर्म्म, मोदक, मान, विमान, नलिन, सलिल, अलीन, खलीन, चरण, सुवर्ण, वर्ण, वज्र, क्षेत्र, पवित्र, सार, घृत, सैन्धव, औषध, आढ़क, द्रोण, वारवाण, कवच, वेणु, कूतप, कपाट, यूथ, ध्वज, कवन्ध, कंस, यूप, अन्धकार, दण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत इत्याद्याः।

आलङ्कारिकाणां मते एवं विधवैकल्पिकस्थले पूर्व्वकविप्रयोग एवानुसर्त्तव्योऽन्यथा अप्रयुक्ततादोषो भवति। तथाहि पद्मस्य क्लीव पुंस्त्वेऽनुशिष्टेऽपि कविभिः पुंस्प्रयोगात् तथा प्रयोगे अप्रयुक्तता दोषो भवेत्।

According to rhetoricians one can not apply such options with his own will but the uses of the good writers must be observed for example under this rule the word पद्म may be used either as masculine or neuter but poets did not use it in the former it should never be used so.

१०। कान्तः सूर्य्येन्दुपर्य्यायपूर्व्वोऽयः पूर्व्वकोऽपि च॥

सूर्य्यचन्द्रपर्य्यायपूर्व्वकः कान्तशब्दः। पुंसि। अयोवाचक-पूर्व्वकोऽपि कान्तशब्दः पुंसि।

When the word कान्त is preceded by सूर्य्य, चन्द्र, अयस् (Iron) or their synonyms in a compound is masculine. यथा सूर्य्यकान्तः अर्ककान्तः, इन्दुकान्तः, सोमकान्तः, अयःपूर्व्वको यथा अयस्कान्तः, लोहकान्तः।

११। पुंसि घञप् कि ना थु च।

घञ् (ण्), अप्, कि, न, अथुच् इत्येते प्रत्ययाः पुंसि स्युः। Substantives derived from verbs with the affixes घञ्, अप्, कि, न नङ्, and अथुच are masculine; घञ् (ण्) यथा त्यागः, उन्मादः, अप्—करः, लवः, प्लवः, कि—प्रधिः, निधिः, व्याधिः, आधिः; न—यत्नः, प्रश्न; अथुच—दवथुः, वेपथुः &c.

Exceptions (अपवादाः)

भयं क्लीवे, वर्षशब्दोऽपि तथा बाहुल्येन, भय is neuter, गतं भय भीरु सुरारिसम्भवम् so is वर्ष वर्षमविरतं पततु" एवं भारतवर्षं, नववर्षाणि पञ्च च। एवं भगलिङ्ग पदान्यपि so are the words भग, लिङ्ग and पद सारान्धकारप्रभृतयः कति शब्दाः पुंसि क्लीवे च वर्त्तन्ते। a few words such as सार, अन्ध-कार &c. are both masculine and neuter. यथा अन्धकार मुदवाप समानीति किरातार्जुनीयम्। परं तेषां क्लीवत्वं कादा-चित्कमेव but their neuter use is rare. अमरसिंहमते प्रतिसरशब्दोविधानमङ्गलसूत्रार्थे पुंसि, क्लीवे च वर्त्तते।

मेदिनीमते केवलं पुंस्येव। प्रतिसर in the sense of marriage string is both masculine and neuter, according to Amara, but only masculine according to Medini.

क्यन्तेषु—इषुधिः स्त्री च the word इषुधि is both masculine and feminine. ओषधिः स्त्रियाम् अमूर्म्महौषधयः इति शिशुपालवधम्। नान्तेषु—याच्ञा स्त्रियाम् of the words derived with affix न वा नङ् याच्ञा is feminine.

पाणिनीय घाच् (घ, अच्) प्रत्ययौ अप्यन्तर्भवति। the affix अप् includes घ and अच् affixes of Panini घ यथा दन्तच्छदः उरश्छदः, आकरः, गोचरः (गावश्चरन्त्यस्मिन्) आपणः, निगमः, निकषः, इत्येते घान्ताः। अच् यथा—चयः, जयः, नरः इत्येते अजन्ताः। पाणिनीय नन् प्रत्ययश्च नेऽन्तर्भवति the affix नन् of Panini is also included in न. as स्वपो नन् स्वप्नः।

१२। ण प्रत्ययान्ताः॥

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः ३।१।१४०"। इत्यादिसूत्रविहित ण प्रत्ययान्ताः पुंसि स्युः। (१) substantives derived from verbs ज्वल &c. with affix ण are masculine. यथा ज्वालः, चालः, अवतानः, अवश्यायः, प्रतिश्यायः, दायः, धायः, अवसायः, अवहारः, लेहः, श्लेषः, श्वासः, संस्रावः, न्यादः, आस्रावः &c.

१३। ल्युकौ कर्तृभाववयोः॥

---

(१)। इति शब्द आद्यर्थः ज्वल दीप्तावित्यादयः कस गतावित्यन्ता भ्वादौ पठिता ये धातवस्तेभ्योणः स्याद्वा। ज्वलादिभ्यो ण इति सुपद्मसूत्रम्।

कर्त्तरि विहितो यो ल्यु (अन) प्रत्ययो नन्दादिभ्यो विहितः, यश्च भावे सुपि स्थ इत्यनेन विहितः क प्रत्ययस्तदन्ताः पुंसि। Substantives derived with affix ल्यु (अन) denoting active sense, as well as affix क denoting neuter sense are masculine. यथा अनन्ताः—नन्दनः, मदनः, दूषणः,साधनः, वर्द्धनः,शोभनः, रोचनः, संकर्षणः, संहर्षणः, जनार्द्दनः, मधुसूदनः, दर्पणः, विभीषणः, तपनः इत्यादि ; ल्युट (टन) प्रत्ययान्तास्तु नन्दनादिशब्दा वाच्यलिङ्गा भवन्ति। But this rule does not apply to substantives derived with the affix ल्युट (टन) यथा नन्दनं वनं, इदं भुवनभूषणं, असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः। क—यथा यथा आखूनामुत्थानं आखूत्थः, प्रस्थः। अइत्यादि

१४। इमनिच् प्रत्ययान्ताः॥ (पुंसि)

Substantives derived from nouns with the suffix इमनिच् (इमन्) are masculine. प्रथिमा, द्रढ़िमा, गरिमा &c. प्रियात्तु क्लीवे च the word derived from प्रिय with suffix इमन् is masculine and neuter. यथा प्रेम, प्रेमा·

१५। असन्नन्ता अवाधिताः॥

अस्यार्थः—अस्च, अन्च तावन्तौ येषां ते असन्नन्ता अवाधिताश्चेत् पुंसि स्युः। अत्र असन्ता यथा अंगिराः, वेधाः, चन्द्रमाः। अन्नन्ता यथा कृष्णवर्त्मा, मघवा। अवाधिता इति किम् ? इदं वयः, इदं लोम।

The following are exceptions अप्सरस् (nymph) and सुमनस् (flower) are feminine acoarding to Amarasingha they are plural

too, as स्त्रियां "वह्वप्सरसः" "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं" while others do not agree with him as for instance अप्सराः स्त्रियां प्रायेणायं वहुवचनान्तः सिद्धान्तकौमुदी, सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां इति मेदिनी, अघ्रासातां सुमनसौ इति च सिद्धान्त-कौमुदी।

यादस् (aquatic animal), रक्षस् (goblin), वयस् (bird or age) पयस् (milk or water) &c are neuter. The first is always plural but not in singular sense, as "यादांसि जलजन्तवः" Amara. लोमन्, कर्म्मन्, ब्रह्मन् (God, veda) शर्म्मन् (happiness) are neuter. ब्रह्मन् is masculine. सृक्कन् ब्रह्मा the creator is neuter and generally used in the dual as सृक्कणी-परिलेलिहन्।

१६। अबाधिता उकारान्ताः, कशेरु जतु वस्तूनि हित्वा तु, रु विरामकाः।

अन्वयार्थः। अबाधिता अन्यलिङ्गतया नाभिहिता उका-रान्तास्तथा कशेरु, जतु,वस्तूनि हित्वा (वर्ज्जयित्वा) तुरुविरामकाः (तुश्च रुश्च तुरू तौ विरामे येषां ते) तुशब्दान्तारुशब्दन्ताश्च पुंसि स्युः। यथा इक्षुः, प्रभुः, हेतुः, सेतुः, धातुः, मन्तुस्तन्तुरित्यादि। कुरुः, मेरुः, किंशारुरित्यादि, कशेरु इत्यनेन दारुश्मश्रु प्रभृतीनां ग्रहणम्। तत्र कशेरु अस्थिविशेषः, तृणविशेषो वा, जतु लाक्षा, वस्तु पदार्थः। एते क्लीवे स्युः। कशेरु इत्यत्र कसेरु इति केचित् अर्थस्तु सएव।

All substantives, not excepted by any rule, generally ending in उ (u), and specially those ending in तु or रु (except कशेरु (bone or root of a grass), जतु (lac) and वस्तु (matter),

which are neuter, are masculine यथा इत्तु, प्रभु, हेतु, सेतु, धातु, मन्तु, तन्तु कुरु, मेरु, &c. some read कसेरु.

असु शब्दो नित्यबहुवचनान्तः। असु is allways plural या तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता ; कादम्बरी। The following are exceptions कुहु,कण्डु तनु genarally spelt कुहू कण्डू तनू &c. are feminine as "तनूरलक्ता-रुणपाणिपल्लवा" कीरातार्जुनीयं, "रणेन कण्ड्वा अथ दर्पजन्मनः" शिशुपालवधम् ; अश्रु, श्मश्रु, जत्रु, जानु, जतु, त्रपु, तालु, दारु, वस्तु, मस्तु and कशेरु are neuter. एतानि क्लीवानि।

मधु (पुष्परसः, मद्यं च, honey or wine) क्लीवे is neuter. चैत्रादौ तु पुंसि, उडु (नक्षत्रं star) is neuter according to धनञ्जय, while according to अमर and वररुचि is also feminine. धनञ्जयमते नक्षत्रवाचि उडु शब्दः क्लीवे, अमर वररुचिमते तु स्त्रियां स्यात्।

कमण्डलु, मद्गु, सक्तु, सानु are also neuter एतान्यपि क्लीवानि, सानूनि गन्धः सुरभी करोति.

रज्जु and स्नायु are feminine एते स्त्रियां। यथा महत्यः स्नायवः, महत्यो रज्जवः। समासे रज्जुः पुंसि च But रज्जु is also masculine in compounds. रेणु शी (सी) धु शब्दौ प्रायः पुंसि (रेणु and शी (सी) धु are generally found in the masculine as उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः। रघु। कषायमधुरः सीधुरिति भावप्रकाशः, (रेणु शब्दः स्त्रियां सीधु शब्दस्त्रिषु च वर्त्तते But रेणु is also feminine, and सीधु is said to be of three genders. धेनु (milk cow) सरयु (यू) (a river) सिन्धु (river) प्रियङ्गु

(a plant) हनु (jaw) इत्येते शब्दाः स्त्रियां are feminine. हनुर्द्वयोः कपालावयवे इति मेदिनी. according to Medini हनु is also masculine.

वसु (धनं wealth) क्लीवं is neuter "वसूनि तोयं घनवद्व्यकारीत्" भट्टिः.

१७। कोऽपधोऽदन्तः ॥

ककार उपधायां यस्यैवम्भूतोऽदन्तः पुंसि स्यात्। यथा अङ्कः लोकः, स्फटिकः, कल्कः, श्लोकः, स्तवकः।

Substantvies ending in कः are masculine as अङ्क &c. चिबुक, शालूक, प्रातिपदिक, अंशुक, वल्क, कौतुक, उल्मुकानि नपुंसके are neuter. अलूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि इति मेदिनी. अलूक in the sense of rank and conduct is neuter and masculine in the sense of foregoing birth.

कण्टक, अनीक, मोदक, चषक, मस्तक, पुस्तक, तड़ाक, निष्क, शुष्क, वर्चस्क, पिनाक, भाण्डक, कटक, दण्डक, पिटक, तालक, फलक, पुलकालीकानि नपुंसके च are masculine and neuter.

स्वार्थे—कप्रत्ययान्तानान्तु प्रकृतिवल्लिङ्गम्।

क is somtimes a redundant suffix and in such cases the gender of the original word determines the gender of the derivative. as चित्रं चित्रकं इत्यादि।

१८। तथा टोपधाः ॥

तथा उक्तरूपाः टोपधाश्च पुंसि स्युः कटः, पटः, पटुः।

Substantives ending in ट are masculine. as घट, पट, &c.

किरीट, मुकुट, ललाट, वट, वीट, शृङ्गाट, करट, लोष्टानि नपुंसके are neuter, कुट, कूट, कपट, कपाट, कर्पट, नट, निकट, कीट, कटानि नपुंसके च are masculine and neuter. कटः श्रोणौ द्वयोरिति मेदिनी according to Medini कट is both masculine and feminine.

१९। डोपान्ताः॥

उक्त प्रकारा डोपाधाः पुंसि। करण्डः क्रोड़ः, गुड़ः।

Substantives ending in ड are masculine, as करण्डः &c,

Exceptions अण्ड, कुण्ड, भाण्डानि क्लीवे· are neuter, काण्ड, खण्ड दण्ड, मण्डानि क्लीवे, पुंसि च are masculine and neuter.

२०। णोपधाः।

. उक्त प्रकारा णोपधाः पुंसि स्युः। यथा गणः, गुणः, किरणः, पाषाणः।

Substantives ending in ण are masculine. as गुण &c.

Exceptions अपवादाः—ऋण, लवण, पर्ण, तोरण, शरण, मरण, स्मरण, रण, उष्णानि नपुंसके are neuter. समस्तग्टह स्थूण, ग्रशोर्ण अपि क्लीवे the compound words ग्टह and स्थूणग्रशोर्ण are neuter. रणः (युद्धं) पुंसि चेति केचित्, तत्पाणिनिविरुद्धम् रण is said by some to be masculine also in the sense of battle, as वचोजीवितयोरासीत् पुरो निःसरणे रणः but it is against पाणिनि.

कार्षापण, चरण, स्वर्ण, सुवर्ण, व्रण, वृषण, विषाण, चूर्ण, तोरण, तृणानि नपुंसके च are masculine and neuter. नाड्युप-

पद व्रणशब्दस्तु पुंस्येव. The compound नाड़ीव्रण, however is always masculine.

२१। थोपधाः।

उक्तप्रकारास्थोपधाः पुंसि स्युः। यथा कुथः, ग्रन्थः, रथः, गोमाथः, वेपथुः Substantives ending in थ are masculine. as कुथ &c.

Exceptions अपवादाः—रुक्थ, काष्ठ, पृष्ठ, कुष्ट, सिक्थानि नपुंसके are neuter. काष्ठा सीमादिगर्थे स्त्रियां काष्ठा in the sense of सीमा the end, and दिक् quarter is always feminine तीर्थ प्रोथ यूथ गाथानि नपुंसके च are masculine and neuter. तीर्थस्य तु क्लीवत्वमेव बहुभिरङ्गीकृतं, तीर्थ is only neuter according to several authorities, तथाहि तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपाध्याय-मन्त्रिषु। योनौ जलावतारेषु मन्त्राद्यष्टादशस्वपीति विश्वः, एवं अमरहलायुधमेदिनी-कोशेष्वपि। वरूथं वेश्म,चर्म्मणोरिति मेदिनी. वरूथ is neuter in the sense of leather and house. चतुष्पथश्च क्लीवमेव चतुष्पथ being a Dwigu compound is neuter. गाथा सङ्गीतार्थे स्त्रियां गाथा in the sense of sing is feminine

२२। नोपधाः।

उक्त प्रकारा नकारोपान्ताः पुंसि स्युः। इनः, जिनः, फेनः, घनः &c.

So ending in न. as इन &c.

Exceptions—अपवादाः जघनाजिन, तुहिन, कानन, धन, वन, वृजिन, विपिन, वेतन, शासन, सोपान, मिथुन, श्मशान, रत्न, निम्न, चिह्नानि नपुंसके are neuter. मान, यानाभिधान,

नलिन, पुलिन, उद्यान, शयन, आसन, स्थान, चन्दन, आलान, सम्मान, भवन, वसन, सम्भावन, विमानानि नपुंसके च are masculine and neuter.

२३। पोपधाः।

उक्तप्रकाराः पकारोपान्ताः पुंसि स्युः। यथा यूपः, कूपः, धूपः कम्पः, वाष्पः, कलापादयः।

So ending in प. as. यूप &c. Bxceptions अपवादाः—पाप, रूप, उडुप तल्प, शिल्प, पुष्प, शष्प, समीप, अन्तरीपाणि नपुंसके are neuter शष्पशब्दस्तु प्रतिभाहानौ पुंसि स्यादिति मेदिनी· शष्प (loss of confidence) in masculine शूर्प, कुतप, कुणप, द्वीप, विटपाणि नपुंसके च are masculine and neuter.

२४। भोपधाः।

उक्तप्रकाराः भकारोपान्ताः पुंसि स्युः। कौस्तुभः दर्भः, शलभः, करभः, कुम्भः, दम्भ इत्यादि।

So ending in भ. कौस्तुभ &c. exceptions अपवादाः—तलभ, कुसुम्भ, शतकुम्भानि क्लीबे are neuter. जृम्भं नपुंसके च जृम्भ इत्यपि।

२५। मोपधाः।

उक्त प्रकाराः मकारोपान्ताः पुंसि स्युः। कलमः, गोधूमः, सीमः, होमः ग्रामः, गुल्मः, यामः, व्यामः। So ending in म. as कलम। &c.

Exceptions अपवादाः—रुक्म, सिध्म, युग्म, इध्म, अध्यात्म, कुङ्कुमानि नपुंसके are neuter. संयुक्तमकारान्ताः प्रायो नपुंसके। लिङ्गानुशासनमते गुल्मशब्दस्तु क्लीवलिङ्ग एव. Accor-

ding to Linganusasana गुल्म is always neuter. होमशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेव and होम is masculine and neuter.

संग्राम, दाड़िम, कुसुम, आश्रम, चेम, चौमोद्दामानि नपुंसके च are neuter and masculine. तोक्मशब्दस्त्वपक्वयवार्थे पुंसि, कर्णमलार्थे तु क्लीवे। इति मेदिनी हेमचन्द्रौ। तोक्म (Green barley) is masculine but in the sense of the wax of ear neuter. Medini and Hemchandra. ग्रीष्म, धर्म्म घर्म्म युध्म शब्दाः क्लीवे च are some times neuter also. तनिम ललाम शब्दौ क्लीवे are neuter.

२५। योपधाः॥

उक्तप्रकारा यकारोपान्ताः पुंसि स्युः। आयः, कायः, व्ययः, तन्तुवायः, समवायः समुदयः, समयः, हय इत्यादयः।

So ending in य. आय &c. Exceptions किसलय, इन्द्रिय, भागधेय, भय, हृदय, उत्तरीयानि नपुंसके are neuter, एवं तूर्य्यं, मद्य, गद्य, पद्य, काव्य, कार्य्य प्रभृतीनि संयुक्तयकारान्तानि, so words ending in compound य such as तूर्य्य &c. गोमय, कषाय, मलय, अन्वय, अव्ययानि नपुंसके च are masculine and neuter. शब्दविशेषणकोऽव्ययशब्दस्तु पुंसि स्यात्, अव्यय when adjective, agreed with शब्द understood may be masculine

२६। रोपधाः।

उक्त प्रकारा रकारोपान्ताः पुंसि स्युः। झर्झरः, शीकरः, सीरः, कीरः, खुरः इत्यादयः।

So ending in र, as झर्झर &c. Exceptions—अपवादाः संयुक्तरकारोपान्तास्तु क्लीवे यथा तक्र, अग्र, वक्र, वप्र, चिप्र, क्षुद्र,

छिद्र, क्वच्छ्र, अन्त्र, श्वभ्र, चित्र, विचित्र, तन्त्र, यन्त्र, चेत्र, चत्र, कलत्र, छत्र, सूत्र, वक्त्र, नेत्र, गोत्र, अङ्गुलित्र, तलत्र' अस्त्र, शस्त्र, शास्त्र, वस्त्र, पत्र, पात्र, नचत्राणि नपुंसके are neuter. चन्द्रमन्त्रौ पुंसि are masculine (मित्र friend वन्धुः) neuter, but it is masculine in the sense of the sun. चक्रः (चक्रवाकः the male of the ruddy goose) is masculine. अग्र (गृहकोण केशवाची corner, hair) and वज्र (योगविशेषः a yoga) are masculine. मेदिनीमते वज्रशब्दोऽन्यार्थेऽपि पुं नपुंसकयोः According to Medini वज्र is masculine and neuter in someother senses too. हेमचन्द्रमते क्लीव एव But Hemchandra rightly restricts it to the neuter. शुक्रमदेवतायां शुक्र is masculine in the sense of a deity but in other senses it is neuter. द्वार, स्फार, नार, तीर, दूर, भीर, गभीर, केयूर, उदर, केदार, शरीर, कन्दर, मन्दर, पञ्जर, अन्तर, जठर, अजिर, अच्चर, वैर, चामर, पुष्कर, गह्वर, कुटीर, कुलीर, चत्वर, काश्मीर नीर, अम्बर, शिशिराणि नपुंसके are neuter गह्वर शब्दः प्रायः क्लीवे, क्वचित् पुंस्यपि, गह्वर is generally neuter but in the sense of grove is masculine. अन्धकार, सार, अवार, पार, चीर, तोमर, शृङ्गार, भृङ्गार, मन्दार, तिमिर, शिखर, शृङ्गार, करीराणि नपुंसके च are masculine and neuter

२८। शोपधाः।

उक्तप्रकाराः शकारोपान्ताः पुंसि स्युः। पुरोडाशः, वंशः, अंशः, स्पश इत्यादयः।

So ending in श· as वंश &c. Exceptions अपवादाः – कुश

(जंत्वार्थे) आकाशकुलिशवड़िशानि प्रायः क्लीवे are generally neuter.

२९। षोपधाः।

उक्तप्रकाराः षकारोपान्ताः क्लीवे स्युः। श्रोषः, म्लोषः, घोष, दोषः, माष-, अक्षः, प्लक्ष इत्यादयः। So ending in ष. as श्रोष &c.

Exceptions अपवादाः—शिरीष, जीष, अम्बरीष, पीयूष, पुरीष, किल्बिष, कल्माषाणि नपुंसके are neuter. उष्णीष, करीष, कोष, यूष, विष, वर्षाणि नपुंसके च are masculine and neuter. पौरुषामिषयोः क्लीवत्वं पौरुष and आमिष are also neuter.

३०। सोपधाः।

उक्तप्रकाराः सकारोपान्ताः पुंसि स्युः। रसः, हासः, अवतंसः, महानसः इत्यादयः।

So ending in स. as रस &c.

Exceptions अपवादाः—पनस, विष, बुस, साहसानि नपुंसके are neuter. चमस, निर्य्यासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च are masculine and neuter, कंसं च प्राणिनि कंस in the sense of an animal is neuter.

——:o:——

अथ क्लीबलिङ्गविवेकः ।

१। मुख, नयन, लोह, वन, मांस, रुधिर, कार्मुक, विवर-जल, हल, धनाऽन्नाभिधानानि ।

अस्यार्थः। मुखादयः शब्दाः सपर्य्यायाः क्लीवे स्युः।

The words meaning face, eye, iron, wood, flesh, blood, bow, hole, water, plough, wealth and food are neuter. यथा,—

मुखपर्य्यायाः—वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं मुखमित्यमरः। २।६।८९।

नयनपर्य्यायाः—लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणीत्यमरः। २।६।९३।

लौहपर्य्यायाः—शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसीत्यमरः। २।९।९८। कृष्णायसमिति रत्नमाला।

वनपर्य्यायाः—अरण्यं विपिनं काननं गहनं वनमित्यमरः।
३।४।१

मांसपर्य्यायाः—पिषितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः। २।६।६३।

रुधिरपर्य्यायाः—रुधिरं असृक् लोहितं अस्रं रक्तं क्षतजं शोणितमित्यमरः। २।६।६४।

कार्मुकपर्य्यायाः—धन्वन् शरासनं कोदण्डं कार्मुकमित्यमरः। २।८।८३।

विवरपर्य्यायाः—कुहरं सुषिरं विवरं विलं छिद्र, निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रमित्यमरः। १। ८। १—२।

जलपर्य्यायाः—वारि सलिलं कमलं जलं पयः कीलालं अमृतं जीवनं भुवनं, कबन्धं उदकं पाथः पुष्करं सर्व्वतोमुखं, अम्भः, अर्णः, तोयं, पानीयं, नीरं, क्षीरं, अम्बु, शम्बरं, मेघपुष्पमित्यमरः। १। ११। ३—५।

धनपर्य्यायाः—द्रव्यं, वित्तं, स्वापतेयं, रिक्थं, ऋक्थं, धनं, वसु, हिरण्यं, द्रविणं, द्युम्नमित्यमरः। २। ६। ६०।

अन्नपर्य्ययाः—भक्तं, अन्धः, अन्नमित्यमरः। २। ६। ४८। अन्नपदेनाऽत्र भक्ष्यद्रव्यमात्राणां संग्रहः ततश्च व्यञ्जनं, पायसं लड्डुकमित्यादीन्यपि क्लीवे।

Exceptions अपवादाः।

दृग्दृष्टी स्त्रियाम् दृक् (श्) and दृष्टि meaning eye are feminine.

लोहोऽस्त्री लोह (iron) is masculine and neuter, अश्मसारस्तु अमरमते पुंसि, अमरमालामते तु क्लीवं तथाहि अश्मसारञ्च शस्त्रकमित्यमरमाला। अश्मसार according to Amara is masculine but according to Amarmala is neuter.

अटवी (wood) स्त्रियां is feminine. वृक्षवाटिकाऽपि so is वृक्षवाटिका। आरामः (उपवनं) पुंसि is masculine आक्रीडोऽपि so is आक्रीड़ (park). वल्लूरं (शुष्कमांसं) त्रिषु may be optionally used in three genders वल्लूरं वल्लूरा, वल्लूर इति। वुक्का (अग्रमांसं) स्त्री is feminine. धनुश्चापौ क्लीवे, पुंसि च धनुः and चाप meaning bow are both masculine and neuter. इष्वासः

(bow) पुंसि is masculine. विवरवाचकेषु वपासुषिय स्त्रियां वपा and सुषि meaning a hole are feminine अवट गर्त्तौ पुंसि, कोटरस्तु पुंनपुंसकयो: अवट and गर्त्त are masculine and कोटर is masculine and neuter.

जलवाचकेषु—(of the words meaning water) आप: स्त्रियां बहुत्वे च अप् is feminine and plural अद्भिस्तथा लावणसैन्धवीभिरिति नैषधचरितम्। वार् स्त्रियां क्लीबे च is feminine and a neuter, अमर शब्दार्णवमते घनरस: पुंसि, रत्नकोषमते क्लीवे—घनरसमम्बु चीरमिति रत्नकोश: According to Amara and Sabdarnava घनरस (water) is masculine while Ratnakosa makes it neuter सीर (plough) पुंसि is masculine. अमरमते धनवाचकेषु अर्थ-रै-विभवा: पुंसि According to Amara अर्थ, रै and विभव meaning wealth are masculine रुद्रमते रा द्वयो: but according to Rudra रै is masculine, and feminine तथाहि रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे इति रुद्र:। टङ्क सुवर्ण ताम्रदीनारकपर्द्दका: पुंसि टङ्क and various kinds of coin as सुवर्ण, ताम्र, दीनार &c. are masculine. तथा वराटा अपि; अन्नवाचकेषु भि:सा स्त्री, ओदनोऽस्त्री दोदिवि:. पुंसि Of the words meaning food भि:सा is feminine ओदन is masculine and neuter, यथा कियत्त्यजन्नोदनमानयन् कियदिति नैषधचरितम्. and दोदिवि is masculine चोरिका, तापहारी, पूरिका स्त्रियां various kinds of prepared food such as चोरिका &c are feminine पर्पट, मण्डक,सूप, मोदकप्रभृतयस्तु पुंसि but a few such as पर्पट &c are masculine. पाणिनिमते वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च According to

Panini the words वज्र, नेत्र, अरण्य and गाण्डीव are also masculine. मांसामीषयोः पुंस्त्वमपीति केचित् So according to others मांस and आमिष are optionally masculine पर-मेतेषां पुंस्त्वमप्रयुक्तम् but such use should be condemned.

२। बल कुसुम युग्मगृह पत्तन रणाभिधानानि। (क्लीबे स्युः)

The words meaning army or force, flower, pair, house, town and war are neuter.

बल शब्देन शक्तिसैन्ययोर्ग्रहणम् The word बल includes both force and army. शक्तौ यथा—द्रविणं तरः सहोबल शौर्य्याणि, स्थाम शुष्मं च (अम. २. ८. १०२) सैन्ये यथा—बलं सैन्यं, चक्रं (अम. २. ८. ३८)

कुसुमनामानि यथा—पुष्पं, प्रसूनं, कुसुमं, (अम. २-४-२७)

युग्मनामानि यथा—मिथुनं, द्वन्द्वं, युग्मं, युगलं, युगम् (अम. २-५-३८)

गृहनामानि यथा—गृहं, गेहं, उदवसितं वेश्म, सद्म, निकेतनं, निशान्तं, पस्त्यं, सदनं, भवनं, आगारं, मन्दिरं (अम. २-२-४।५) एवं (so also) सञ्जवनं, चतुःशालं, चैत्यं, आयतनं (house for sacrifice, आवेशनं (place of the artists) गर्भागारं, (dwelling house). अवरोधनं (zenana). हर्म्यं (dwelling house of a rich man) (अम. २-२-६—७)

पत्तननामानि—पत्तनं, पुटभेदनं, स्थानीयं, शाखानगरं, खर्वटं, कुसुमपुरं, पाटलीपुत्रं, प्राग्ज्योतिषम् &c.

रणनामानि—युद्धं, आयोधनं, जन्यं, प्रधनं, प्रविदारणं, मृधं, आस्कन्दनं, संख्यं, समीकं, सांपरायिकं।

Exceptions

बलवाचकानां—Of words meaning force शक्तिः (स्त्रियां) is feminine, पराक्रमः, प्राणः, विक्रमः पुंसि च are masculine. We find तरस्, सहस्, and स्थामन in feminine also as तरसी, सहसी and स्थामनी।

सैन्यवाचकानां—Of words meaning army ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमू and वरूथिनी स्त्रियां are feminine अनीकमस्त्रियां is both masculine and neuter. Of words meaning flowers स्त्रियः सुमनसः, सुमनस् is feminine and plural इमाः सुमनसः कुसुमानीति वररुचिः। सुमनाः पुष्पफलयोरिति मेदिनी According to Medini सुमनस् is feminine but not plural यथा आघ्रातातां सुमनसौ। पद्म-कमलोत्पलानि पुंसि च are masculine also but such use is very rare and condemned by Viswanath. पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः इत्यमरः, जाति यूथिका, मल्लिका, केतकी, मालती, इत्यादयः पुष्पे वर्त्तमानाः स्वलिङ्गाः एव स्युः न तु क्लीवे यथा जात्याः पुष्पं जाती इत्यमरटीका, The words जाति when used in the sense of flower follow their own genders and consequently are not neuter. as जात्याः पुष्पं जाती, so मल्लिका, मालती, यूथिका, केतकी, all meaning flowers. Of words meaning war—आहव-संग्रामौ (पुंसि) are masculine, आजिः (स्त्रियामिय) is masculine only, संयत्, समिति, समित्, युधः, स्त्रियः and so are संयत् &c. कलह, विग्रह, संप्रहार, अभिसंपात, कलि, संस्फोट, संयुगः, सङ्गर, अभ्यामर्द, समाघात, संग्राम, अभ्यागम, आहव समुदायाः

पुंसि are masculine. समर, अनीक, रणाः (अस्त्रियाम्) are masculine and neuter. Of words meaning house निकाय्य,निलय,आलय, वासाः (पुंसि) are masculine. मठ, प्रासादावपि (पुंसि) so are मठ and प्रासाद also, सौधोटजौ (अस्त्रियां) are masculine and neuter मण्डपोऽस्त्री and so is मण्डप, कुटी (द्वयोः) is masculine and feminine. शाला, पर्णशाला, मन्दुरा, प्रपा, गञ्जा, चन्द्रशाला, उपकार्य्या,उपकारिका: (स्त्रियाम्) are feminine. स्वस्तिक, सर्व्वतोभद्र, नन्द्यावर्त्त, विच्छर्दक, शुद्धान्त, अवरोध अट्टाः (पुंसि) are masculine. क्षौममस्त्रियां is masculine and neuter. गृहाः पुंसि च भूम्न्येव, गृह is also used in masculine plural, as "गृहान् विदर्भादिपतेर्घराधिपः" पुंसि चेति चकारात् नपुंसकेऽपि. It is used also in neuter, as "नीवारमुष्टिपचनाः शमिनो गृहाणि" उत्तरचरितम्. Of words meaning town पूः (स्त्री) is feminine, पूः, पुरौ, पुरः इति प्रथमाः। पुरी नगर्य्यौ वा are feminine and neuter, पक्षे पुरं, नगरं ; निगमः (पुंसि) is masculine. (१) केषाञ्चित् पुरविशेषाणां स्त्रीत्वमेव दृश्यते यथा some towns are feminine as. अजामोदा, अयोध्या, काञ्ची, मथुरा, मिथिला, वाराणशी, देशवाचकास्तु प्रायः पुंस्येव words meaning a country are generally masculine. यथा, जनपदः अङ्गः, वङ्गः, कलिङ्गः, सौराष्ट्रः, विदर्भः

१। केचित् पुरादीनां परस्परं भेदं चक्रुर्यथा यत्रानेकः शिल्पिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञकं, यत्र राजा तदनुचराश्च सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञकं, यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्स्थानीयादिनामकम्। इति

&c. तेषां निवास इति तद्धितलोपान्तास्तु देशवाचकाः प्रायो भूम्नि पुंसि च words meaning countries are masculine plural when they denote the risiding place of some natinos. यथा अस्ति द्रविड़ेषु काञ्ची नाम नगरी, पर्य्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु सौराज्यरम्यानपरोविदर्भान् एवं मत्स्याः, पाञ्चालाः सुरसेनाः ।

३ । फलजातिः । (क्लीवे)

Words meaning ख (organs of senses or ether leaf, patala (the under heaven), ice, coldness, heat, Gold Copper, happiness sadness, goodness misfortune, salt, mark or variety of perpared food, perfumery cloth and ornaments are neuter.

Names of fruits are neuter.

फलं, आम्रं, पनसं, धान्यं, शस्यं । अत्रै तदवगन्तव्यम् सर्व्वं वृक्षलतौषधिजातीयं प्रायः स्त्रीपुंलिङ्गं भवति प्रसवे तु क्लीबम् Words meaning trees, plants &c are generally in both masculine and feminine genders as नारिकेलः, नारीकेली, तालः, ताली, पूगः, पूगी &c. but when they mean fruits are used in neuter gender only as. नारिकेलं (फलं) तालं (फलं) एवं पूगं, चम्पकं, सूरणं अश्वत्थस्य फलं, आश्वत्थं, एवं वैणवं, प्लाक्षं, नैयग्रोधं, ऐङ्गुदं, बृहत्याः फलं वार्हतं ।

Exceptions

प्रसवः (fruit पुंसि) is masculine. हरीतक्यादयः स्त्रियां the words हरीतकी &c. are feminine even in the sense of fruits as हरीतक्याः फलं हरीतकी, एवं कोशातकी, कर्कटी, द्राक्षा । इत्यादि जम्बूः (स्त्री) is feminine in the sense of जम्बूफलं when

जम्बू and जाम्बवं (same) are neuter. व्रीहयः (स्वलिङ्गाः) फले the words व्रीहि &c. denoting fruits do not avoid their own genders. यथा व्रीहीणां फलानि व्रीहयः पुंसि, एवं माषाः, मुद्गाः, यवाः &c. विदार्य्याद्यास्तु मूलेऽपि स्वलिङ्गाः विदारी, वृहती, अंशुमती &c. do not avoid their own genders even in the sense of the root (मूलं) यथा विदार्य्यामूलं विदारी।

४। शतादि संख्या। (क्लीवे) *

Numbers from hundred upwards are neuter. यथा शतं, सहस्रं, लक्षं।

Exceptions—शतायुतप्रयुताः पुंसि चेति पाणिनिः According to Panini शत, अयुत and प्रयुत (नियुत) are masculine also, परं पुंस्त्वमप्रयुक्तं but such use is obsolete or very rare. खर्व्वं, निखर्व्वं, महापद्म, शङ्कु, जलधयः (पुंसि) are masculine. कोटिः (स्त्रियां) is feminine. पाणिनिना स्त्रीलिङ्गे लक्षाशब्द उदाहृतः परमस्य व्यवहारो न दृश्यते Panini mentioned a feminine word लक्षा but we do not find it's use. संख्या प्रस्तावे एतदप्यवश्यमवगन्तव्यम्—The following must be observed—संख्या संख्येये

---

* पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम्। इत्यमरः (२।८।८४) पङ्क्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं शतसहस्रादि स्यात् यथा दशगुणा पङ्क्तिः शतं, शतं, दशगुणं सहस्रं एवमयुतादि। एक दश शत सहस्रायुत लक्ष प्रयुत कोटयः। अर्बुदमब्दं खर्व्वं निखर्व्वं महापद्म शङ्कवस्तस्मात् जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः।

आदश त्रिषु (अम. २।९।८३) आदश दशशब्दमभिव्याप्य एकाद्या अष्टादशान्ताः संख्या शब्दाः संख्येये वर्त्तमानास्त्रिषु। तत्र चतुःपर्य्यन्ता वाच्यलिङ्गाः, शेषं त्रिषु समानम्। यथा एकः पटः, एकाशाटी एकं वस्त्रं। दश पुरुषाः, दश स्त्रियः दश कुलानि। न तु पटस्यैकः इत्यादि। विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्वाः संख्येय संख्ययोः। संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्युस्तासु चानवतेः स्त्रियः। (अम. २।९।८३।८४) विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्ताः सर्व्वाः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः संख्येये संख्यायाञ्च वर्त्तते तत्र संख्येये यथा एकोनविंशतिः पट्टाः, विंशत्या पुरुषैः कृतं, सन्ति शतं गाव इत्यादि। संख्यार्थे यथा पटानां विंशतिः, गवां शतं। संख्यार्थे वर्त्तमानाया विंशत्यादिसंख्याया द्विवचने बहुवचने अपि भवतः। यथा द्वे विंशती, गवां शतानि, तिस्रो विंशतय इत्यादि। तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्य्यन्ताः स्त्रियाम्।

The cardinal numbers from one to eighteen are of three genders when they are used as adjectives and up to four their froms are also changed in each gender. But cardinal from ninteen to nintynine are feminine and singular, they should, however, be used in the dual and plural when they are in the genitive only.

५। ख पर्णशब्द हिमशीतोष्ण हेम शुल्व सुख दुःख शुभाऽशुभ-लवण व्यञ्जनाऽनुलेपन वसन भरण नामानि।

खादि वाचकाः शब्दाः क्लीबे स्युः।

खमिन्द्रियं, व्योम च क्रमेण यथा खं हृषीकं विषयिन्, इन्द्रियं। कर्म्मेन्द्रियं, ज्ञानेन्द्रियं इतरतयोः सामान्यतः क्लीवत्वेऽपि तद्भेदानान्तु न क्लीवत्वं कर्म्मेन्द्रियं तु पाय्वादि आदि पदेन पायूपस्थं

पाणिपादौ, वाक् चेतोन्द्रियसंग्रहः, ज्ञानेन्द्रियं मनोनेत्रादि श्रादि पदेन मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह नासिका चेति षटतानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते। आकाशपर्य्याया यथा अभ्रं व्योम, पुष्करं, अम्बरं नभस्, अन्तरिक्षं, गगनं, अनन्तं, सुरवर्त्म, खं, वियत्, विष्णुपदं महाविलं (अमरः १।२-१।२) अन्तरीक्षमपि। पर्णपर्य्याया यथा पत्रं, पलाशं, छदनं, दलं, पर्णं, किसलयं। (अम २.४.१)

पातालपर्य्याया यथा—अधोभुवनं, पातालं, वलिसद्म, रसातलं। मम. १.७.१)

हिमपर्यायाया यथा—तुहिनं, हिमं, प्रालेयं (अम. १.३.१८) हिमं, तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकमिति मेदिनी।

शीतपर्य्याया यथा—शीतं, शीतलं।

उष्णपर्य्याया यथा—उष्णं, तिग्मं तीक्ष्णं, खरं।

सुवर्णपर्य्याया यथा—स्वर्णं, सुवर्णं, कनकं, हिरण्यं, हेम, हाटकं, तपनीयं, शातकुम्भं, गाङ्गेयं, गर्भं, कर्वुरं, (कर्चुरमिति केचित्) चामीकरं, जातरूपं, महारजतं, काञ्चनं, रुक्मं, कार्त्तस्वरं जाम्बूनदं, (अम. २.९.९४-९५)।

शुल्वं ताम्रं ततपर्य्याया यथा—ताम्रकं, शुल्वं, म्लेच्छमुखं द्वाष्टं, द्विष्टमपि वरिष्टं उदुम्बरम् (अम. २.९.९७.)

सुखपर्यायाया यथा—शर्म्म, शात, सुखानि च। (अम. १. ४ २४। ५.)

दुःखपर्यायाया यथा—दुःखमामनस्यं प्रसूतिजं, कष्टं, कृच्छ्रं, आभीलम्। (अम. १. १०. ३.)

शुभपर्यायाया यथा—श्वश्रेयसं, शिवं भद्रं, कल्याणं, मङ्गलं,

शुभं, भावुकं, भाविकं, भविकं भव्यं, कुशलं, क्षेमं, शान्तं (अम. १. ५. २५. २६)। एतद्विपरीतमशुभम्। यथा—अशिवं, अभद्रं, अकल्याणं, अमङ्गलमित्यादि।

लवणपर्य्याया यथा—लवणं, अक्षीवं, वशिरं, शीतशिवं माणिमन्थं, रौमकं, वसुकं, पाक्यं, विडं, अक्षं, रुचकम्। (अम. २।९।४१-४३)

व्यञ्जनपर्य्यायाः—व्यञ्जनं, निष्ठानं, तेमनं (अम. २।९।४४) दधि, तक्रादीनामपि संग्रहः। एवं चिह्नं लक्षणमित्यादिः।

अनुलेपनवाचकाः—उशीरकुङ्कुमचन्दनादि शब्दाः।

वसनपर्य्यायाः—वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम्। पटच्चरं, जीर्णवस्त्रम्, अम. २।६।११५, एवं वाल्कं, कार्पासं, वादरं, ओद्गमनीयं, क्षौमं, दुकूलं, निवीतं, प्रावृतं, राङ्कवं, कौशेयं, तन्त्रकं, वादरं, अम्बरं इत्यादि।

आभरणपर्य्यायाः—आभरणं, मण्डलं, मुकुटं, किरीटं, शिरोरत्नं, तालं, पत्रं, कुण्डलं, ग्रैवेयकं, लम्बनम्, केयूरं, अङ्गदं, अङ्गुलीयकं, कङ्कणं, सारसनं, शृङ्खलम्, पादाङ्गुदम् (अम. २।६।१०१—१०९)

Exceptions

आकाशवाचकेषु—Of words meaning ether द्योदिवौ द्वे स्त्रियां द्यो and दिव् are feminine आकाशविहायसी वा पुंसि आकाश and विहायस् are both masculine and neuter. विहायसनाकौ (पुंसि) are masculine द्युरव्ययं द्युः is abyaya i. e. having no gender at all.

२२

पर्णवाचकेषु—Of words meaning leaf छद: (पुमान्) is masculine. पल्लवोऽस्त्री, (पुंसि क्लीवे च पल्लव: इति व्याड़ि:) पल्लव is masculine and neuter. किसलयं पुंसि क्लीवे चेति टीकाकार: According to commentator of Amara the word किसलय is also masculine and neuter.

पातालवाचकेषु—Of words meaning पाताल or the under heaven नागलोक: (पुंसि) is masculine हिमवाचकेषु अवश्याय नीहार–तुषारा: (पुंसि) are masculine मिहिका, हिमानी (स्त्रियां is feminine. The words शीत, तुषार, हिम, शिशिर &c. (तद्दर्था अन्यलिङ्गका: विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थ:) when used as adjectives follow the gender of the noun qualified as. शीतं जलं, शीतो वायु: &c. उष्णवाचकेषु—Of the words meaning heat. ताप, आतप, उत्तापश्च (पुंसि) are masculine. उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाऽशीतयोरन्यलिङ्गक इति मेदिनी According to Medini उष्ण in the sense of hot weather is masculine. and it follows the gender of the thing qualified when used as adjective den oting dexter or heated.

सुवर्णवाचकेषु—Of words meaning gold अष्टापदोऽस्त्रियां is masculine and neuter. तथा कर्चूरमपि so is कर्चूर।

सुखवाचकेषु—Of words meaning happiness मुत्प्रीतिश्च (स्त्रियां) are feminine प्रमोद हर्ष प्रमोदामोदानन्दथुसंमदानन्दा: (पुंसि) are masculine.

दु:खवाचकेष—Of words meaning sadness. पीड़ा, वाधा, व्यथा (स्त्रियां) are feminine त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् A few of

them when used as adjective follow the gender of the qualified. as सर्व्वं दुःखं विवेकिनः, सेयं सेवा दुःखा, सोऽयं दुःखः सुतोऽगुणः एवं कष्टो जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय इत्यादि।

शुभवाचकेषु—Of words meaning शुभ, क्षेममस्त्रियां is masculine and neuter त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च when the words meaning sin, virtue, and happiness &c. are used as adjedtive will follow the gender of the qualified as. पापः पुमान्, पापा स्त्री, पापं कुलं and so on.

लवणवाचकेषु—Of words meaning salt सैन्धवोऽस्त्री is masculine and neuter. सौवर्च्चलः (पुंसि) is masculine.

व्यञ्जनवाचकेषु—Of words meaning marks or variety of prepared food कलङ्काङ्कौ (marks) पुंसि are masculine. कर्च्चिका रसाला (kinds of prepared food) स्त्रियां are feminine. त्रिलिङ्गा वासिताऽवधेः But a few words such as शूलाकृत, शूल्य, उख्य, संसृष्ट, शोषित, भावित, वासित &c. see (अम. २।९।४४-४६) will follow the genders of the noun qualified by them.

वसनवाचकेषु—Of words meaning cloth सुचेलकः (पुंसि) is masculine पटोऽस्त्रि is masculine and neuter वराशि, स्थूलशाटक, निचोल, प्रच्छदपट, रल्लक, कम्बलाः पुंसि are masculine. प्रावार प्रवर-उत्तरासंगा अपि And so are प्रवार, प्रवर and उत्तरासङ्ग. चोलमोशारौ पुंसि are masculine कूर्पासक, चण्डातके (अस्त्रियां) are masculine and neuter. नक्तक कर्पटौ (torn cloth) पुंसि are masculine

आभरणवाचकेषु—Of words meaning ornaments आकल्प-

वेष—परिष्कारा: पुंसि are masculine. तथा चूड़ामणितरलहार देवच्छन्द, गुच्छ, गुच्छार्द्ध, गोस्तन, माणवकावापक, पारिहार्य्य, मञ्जीर, हंसक, कटका अपि and so are चूड़ामणि, तरल &c किरीट, वलय, नूपुरा: (अस्त्रियां) are masculine and neuter बालपाश्या, परितथ्या, पत्रपाश्या, ललाटिका, कर्णिका, ललन्तिका, प्रालम्बिका, उर:सूत्रिका, मुक्तावली, एकावली, नक्षत्र-माला, ऊर्म्मिका, मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना, (स्त्रियां) are feminine.

४। त् उपधा:।

अस्यार्थः—त् उपधायां येषां ते शब्दा: क्लीवे स्यु:। primitive substantives ending in त् are neuter as जगत्, वियत्, शकृत् इत्यादि।

Exceptions अववादा:——

गरत् मरुतौ पुंसि गरुत् (wing) and मरुत् (wine or god) are masculine. दिग्वाचक हरित-शब्द: स्त्रियां हरित् (quarter) is feminine, एवं दुरत्, विदुरत् समित् प्रभृतय: and so are दुरत्, विदुरत् and समित्।

५। लोपधा:।

अस्यार्थः—लकार उपधायां येषां ते शब्दा: प्राय: क्लीवे स्यु:।

Words ending in ल are generally neuter. As कुलं, पटलं वार्दलं इत्यादि।

Exceptions (अपवादा:)

तूल, उपल (stone), ताल (a tree), कुसू (शू) ल, तरल, कम्बल (Except in the sense of water जलवर्ज्जं), देवल (pro-

fessional worshipper) वृषला: (a Sudra) पुंसि are masculine. एवं अनल (fire), इल्वल (a Demon, fish), कपिल (fire, Vishnu &c), काल् (time), कुद्दाल (hoe), कुन्तल (hair), कुञ्चिल (a thief), कुलाल (potter). भल्ल (a weapon or bear), कल्लोल (billow), किट्टाल, कुट्मल (bud), गल (throat), तण्डुल (rice), तल (palm, hilt), हिङ्गुल प्रभृतयोऽपि are masculine too, शील, मूल, मङ्गल, साल, कमल, मुसल, कुण्डल, पलल, पलाल, मृणाल, बाल, प्रवाल, निगल, मुसल, खिल शूला: पुंसि च are both masculine and neuter. पर्व्वतार्थः शूल शब्दः पुंस्येव But शूल in the sense of a mountain is masculine only.

६। मन् द्व्यच्कः।

अस्यार्थः। द्व्यच्विशिष्टा मनन्ता: क्लीवे स्युः।

Dissyllabics ending in मन् are neuter. कर्म्मन्, शर्म्मन्, वर्त्मन्, नामन्, रोमन्, ब्रह्मन् (God, Veda). Exceptions अपवादा: ब्रह्मन् (creatr) पुंसि is masculine.

७। अस, इस्, उसन्ता द्व्यच्का: ॥

अस्यार्थः। द्व्यच्विशिष्टा असन्ता, इसन्ता, उसन्ताश्च क्लीवे स्युः।

Dissyllabics ending in अस्, इस् or उस् are neuter as तपस्, धनुष्, एवं पयस्, वपुष्, ज्योतिष् प्रभृतय:। तथा यादो रक्षो, वयस् सरांस्यपि। यादांसि जलजन्तव: 'यादस् is always plural.

Exceptions (अपवादा:) स्त्रियां बहुष्वप्सरस इत्यमर:। According to Amara अप्सरस् is feminine plural, पाणिनिमते एकवच-

नान्तोऽपि यथा अपसराः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनम् but Panini makes it feminine singular. अङ्गिरस् (a sage), उच्चैः-श्रवस् (a horse) चन्द्रमस् (moon), वेधस् (creater) एते पुंसि are masculine. सुमनस्, आशिषौ स्त्रियां are feminine, अर्चिः स्त्रियाञ्च is neuter and feminine यथा घूर्णते दैपमर्चिः इति शिशुपालवधम् तदनुगतघनार्चिरपि सा, छदिस् स्त्रियामेव छदिस् is always feminine.

८। त्र—भ्रान्ताः।

अस्यार्थः। त्रान्ताः, भ्रान्ताश्च क्लीवे स्युः। Substantives ending in त्र or भ्र are neuter. As छत्रं नेत्रं, पवित्रं, पात्रं, वक्त्रं, सत्रं (sacrifice) क्षात्रं (क्षत्रियः), सूत्रं, दात्रं, क्षेत्रं, कलत्रं (wife) नक्षत्रं (star), मित्रं, (friend) &c.

कलत्रं भूरभूत्तस्य, क्षत्रं हितस्य विजयाय ग्रमं भज त्वं रेवती दिवि नक्षत्रं, सम्प्रति परिसमाप्तं तद्द्वादशवार्षिकं सत्रम्.

Exceptions (अपवादाः)

यात्रा, मात्रा, भस्त्रा, दंष्ट्रा, वरत्राः स्त्रियामेव are feminine. भृत्र, अमित्र (enemy), छात्र (male pupil), पुत्र (son). मन्त्र, महामात्र, (an elephant driver), वृत्र, (a demon) मेत्राः (पुंसि) are masculine. तस्य मित्राण्यमित्रास्ते, पाणिनिमते पत्र, पात्र, पवित्र, सूत्र, छत्राणां पुंस्त्वं नपुंसकत्वञ्च According to Panini the words पत्र, पात्र, पवित्र, सूत्र and छत्र are also masculine, but not in their common sense. वररुचिमते आतपवारण वाचकस्य छत्रस्य नपुंसकत्वमेव, अन्यार्थे तु छत्रा इति रूपं ततश्च स्त्रीत्वमेव तथाहि छत्रं स्यादातपत्राणे, छत्रामधुरिकौषधी। धान्याकं

च शिलीन्ध्रे चेति हेमचन्द्रः According to Vararuchi छत्र is always neuter in the sense of umbrela while in other sense it is छत्रा e.i feminine. केचित्तु मन्थन सूत्रार्थे, कस्तूरिकामृगार्थे च नेत्र शब्दस्य पुंस्त्वमिच्छन्ति. मेदिनी प्रभृतयस्तु न तन्मन्यन्ते यथा—नेत्रं मन्थ गुणे, वस्त्रभेदे, मूले द्रुमस्य च, रथे, चक्षुषि; नद्यान्तु नेतरि वाच्यवत्। इति मेदिनी एवं हेमचन्द्रोऽपि. नेत्र is said to be masculine in the sense of churning—rope.
and कस्तूरी deer, but Medini aud Hemachandra do not agree with them

गोत्र (mountain)· मित्र (sun), &c, are masculine. In the sense of the earth गोत्र is feminine यथा गोत्राकु पृथिवी पृथ्वीत्यमरः

९। वक्ष्यमाणाः।

वक्ष्यमाणाः शब्दा नित्यं क्लीबे स्युः। the following words are always neuter. वियत्, जगत्, सकृत्, क्षषत्, पृषत्, शकृत्, यकृत्, उदश्वित्। नवनीत, अवत, अनृत, अमृत, निमित्त, पित्त, व्रत, रजत, वृत्त, पलितानि। श्राद्ध, कुलिश, दैव, पीठ, कुण्ड, अङ्गद, दधि, सक्थि, अक्षि, अस्थि, आस्पद, आकाश, कण्व, बीजानि। दैवं पुंसि च दैव is both masculine aud neuter. धान्य, आज्य, (स)शस्य, पण्य, वर्ण्य, धिष्ण्य, हव्य, कव्य, काव्य, सत्य, अपत्य, मूल्य, शिक्य, कुड्य, मद्य, हर्म्य, तूर्य्य, सैन्यानि। द्वन्द्व, वर्ह, वड़िश, पिच्छ, विम्ब, कुटुम्ब, कवच, कवर, वृन्दारकाणि। वर्ह is used in masculine gender also (वर्ह शब्दः पुंस्यपि दृश्यते। "शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव" अक्षमिन्द्रिये क्रीड़नद्रव्यविशेषार्थे तु पुंसि अक्ष meaning the

organs of senses is neuter, but it is used as masculine in the sense of dice यथा "दिव्यताचान् तदानेन नूनं तदपि हारितम्।"

उकथ, तोटक, चोच, गृहस्थूण, तिरीट, राजसूय, वाजपेय, गद्य, पद्य, माणिक्य, सिन्दूर, चोर, चीवर, पिञ्जर, लोकायत, हरिताल, विदल, स्थल वाह्लिकान्यपि क्लीवानि। अङ्कुर, घन्त, अय ककुद, कवन्ध, कुञ्ज, कूट, वोज, ध्वज, पटह, पल्वल, पार्श्व, पिच्छ, पुच्छ, शव शब्दाः पुंनपुंसकयोः are masculine and neuter.

१०। क्रियाव्ययविशेषणानामपि क्लीवैकत्वम्।

अस्यार्थः। क्रियाविशेषणानि, अव्ययविशेषणानि च क्लीवे एकवचने स्युः।

adverbs and adjectives to a indeclinable word are always neuter singular.

क्रियाविशेषणं यथा मन्दं पठति, सुखं तिष्ठति, सलीलं नृत्यति। अव्ययविशेषणं यथा रम्यं स्वः, सुखदं प्रातः इत्यादि

११। पथः संख्याव्ययात् क्लीवे।

अस्यार्थः। कृतसमासान्तः पथः संख्याव्ययात् परः क्लीवे स्यात्।

When पथिन् is preceded by a numerical or an indeclinable word in a compound other than dwigu द्विगु. and changed to पथ, is neuter. यथा विपथं, अपथं, त्रिपथं कथं दूरध्वा विपथः कदध्वा कापथ इति व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः। As option is going throughout we find विपथः (measurable way) and

कापथः (bad way) is masculine gender, नान्यपदार्थे अपथो देशः so अपथ in the sense of a country without way is masculine. एवं त्रयाणां पन्था त्रिपथं, कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपन्थाः, सुपन्थाः when it does not become पथ is in the masculine gender. as अपन्थाः, सुपन्थाः।

१२। सुदिनाहपुण्याहे क्लीवे।

The compound words सुदिनाह and पुण्याह are neuter. सुदिनाहं, पुण्याहं।

१३। संज्ञायां षष्ठ्याः कन्थोशीनरेषु।

अस्यार्थः। उशीनराभिधाने षष्ठ्यन्तात् परा कन्था क्लीवे स्यात्। कन्था is neuter and consequently becomes कन्थ when compounded with the people of उशीनर (a part of Candahar) in षष्ठी compound. यथा सौशमीनां कन्था, सौशमीकन्थम्. &c.

१५। उपज्ञोपक्रमौ तदादित्वकथने।

अस्यार्थः—षष्ठीतत्पुरुषे अन्तू क्लीवे स्याताम्, तयोरादित्वकथनञ्चेत्। उपज्ञा and उपक्रम when in षष्ठी compound denotes their beginning are neuter पाणिन्युपज्ञमाकालापकं व्याकरणं, नन्दोपक्रमानि नामानि.

१६। सभेश्वरमनुष्यार्थादराज्ञः।

अस्यार्थः—ईश्वरार्थादमनुष्यार्थाच्च षष्ठ्यन्तात् परा सभा क्लीवे स्यात्—सभा meaning cabinet is neuter and becomes सभ when it comes after words meaning ईश्वर, राक्षस, पिशाच in षष्ठी compound &c. But this rule does not apply to it when it comes after राजन् as well as words meaning mankind. यथा ईश्वर-

सभं, इनसभं, राक्षससभं, पिशाचसभं, अराज्ञ इति किम् ? after राजन्, राजसभा, कथं नृपतिसभामगमत् इति नृपत्युपलक्षित-सभेति शाकपार्थिवादित्वात्, अमनुष्यार्थादिति किम् ? नरसभा, चन्द्रगुप्त सभा ; देवादपि देवसभा nor this rule applies to it when it comes after देव—यथा स्यात् सुधर्म्मा देवसभेत्यमरः ।

१७। अशालार्था ।

अशालार्था च सभा क्लीवे स्यात्। सभा meaning collection is neuter and becomes सभ also, यथा स्त्रीसभं, गोपीसभं तत्-समूह इत्यर्थः अशालार्था किम् ? but सभा meaning a house remains the same धर्म्मसभा धर्म्मशालेत्यर्थः ।

१८। छाया वहुत्वे वाऽन्यत्र ।

षष्ठीसमासे वहुत्वे छाया क्लीवं स्यात्। छाया is neuter and becomes छाय when it conveys abundance and is in षष्ठी-तत्पुरुष compound, in other cases this rule applies to it optionally. शलभानां छाया शलभच्छायं कुड्यच्छायं वहुत्वा-दन्यत्र वा वृक्षच्छायं, वृक्षच्छाया वा। एवं कल्पतरोः छाया कल्प तरुच्छायं, कल्पतरुच्छाया वा, आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि, इक्षुछायानिषादिन्य इत्यत्र तु आसमन्तान्निषादिन्य इति आङ्प्रश्लेषो वोध्य इति सिद्धान्तकौमुदी। मल्लिनाथस्तु इक्षुछायनिषादिन्य इति पठति, तेन हि इक्षुच्छायानिषादिन्य इति पाठे इक्षोः छाया इति विग्रहः, अन्यथा वहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गा-दिति स्त्रीत्वमिति समर्थितम्। अन्तस्थित एव छाया शब्दः क्लीवं भवति, अनन्तस्थितस्तु न, यथा छायातरव इति गोयीचन्द्रः।

According to गोयीचन्द्र this rule applies to छाया in those cases only, when it is the last word of a compound.

१८। सेना, शाला, सुरा, निशाः, एताः षष्ठ्यन्तात् क्लीवे वा स्युः।

सेना, शाला, सुरा, निशा are optionally neuter in षष्ठी तत्पुरुष compound. यथा देवसेनं, देवसेना ; गोशालं, गोशाला ; यवसुरं, यवसुरा श्वनिशं, श्वनिशा।

२०। अर्द्धर्चादयश्च।

क्लीवे, पुंसि च अर्द्धर्चादयः स्युः।

The words अर्द्धर्च &c are both masculine and neuter अर्द्धर्चं, अर्द्धर्चः, शतमानं, शतमानः, अष्टापदं, अष्टापदः। &c.

२१। अव्ययीभावश्च।

क्लीवे एकवचनान्तश्च स्यात्।

Indeclinable compounds are invariably neuter and singular अधिस्त्रि, उपकुम्भम् ; तिष्ठद्गु आदीनि च The words तिष्ठद्गु, &c. are indeclinable compounds and are used in neuter singular. यथा आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवं, एवं खलेयवं सुषमं, विषमं, प्राह्णं, प्रदक्षिणं, प्ररथं, सम्प्रति, असम्प्रति, &c.

२२। क्रियाविशेषणम् कर्म्म च।

कर्म्म च क्लीवमेकवचनान्तं च स्यात्।

Adverbs are used in the objective case, neuter and singular.

साधु भवानास्तां, साध्वहमासे इत्यादि.

२३। क्लीवमेकं समाहारे।

समाहारे द्विगुद्वन्द्वश्च क्लीवमेकवचनं स्यात्।

The Dwigu and Dwandwa compounds denoting समाहार (collective sense) are used in neuter singular. यथा—त्रिखट्वं त्रिपात्रं, द्विनदं, द्विरात्रं, पञ्चगवं, त्रिगवम्, पञ्चगोदावरं, द्वन्द्वे—अश्ववडवं काष्ठदृषदं, वाक्त्वचं.

२४। द्वन्द्वोऽनुवादे चरणानां स्थेणोर्लुङि।

चरणानामनुवादविषये स्थेणोर्लुङि प्रयोगे द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात्. The connective or Dwndva compound of the different schools of Vedas (चरण) in re-use (अनुवाद) in connection with the लुङ् of the verbs स्था and इ, are used in neuter singular यथा उदगात् कठकालापं, प्रत्यष्ठात् कठकौथुमं।

२५। यजुः क्रतूनामनपुंसकानाम्।

यजुर्वेदविहितानां सोमकयागानां अक्लीबानां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात्।

Of sacrifices mentioned in the Yajurveda, not of the neuter gender. यथा अर्काश्वमेधं, सायाह्नातिरात्रम्, अक्लीवानामिति किम्? Note exceptions राजसूयवाजपेये, इषुवज्रौ।

२६। समीपाध्ययनानाम्।

पाठे सन्निकृष्टानां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात्।

Of titles of the students whose lessons are related to each other, यथा पदकक्रमकं, क्रमकवार्त्तिकं समीपेतिकिम्? Note whose lessons are not related याज्ञिकवैयाकरणौ.।

२७। अप्राणिद्रव्यजातीनाम्।

प्राणिभ्योऽन्येषां द्रव्यजातीनां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात्।

Of classes of inanimate things. यथा आराशस्त्रि,

द्रुमशैलं, धानाशष्कुलि. अप्राणीति किम् ? Note exceptions विट्शूद्रौ, द्रव्येति किम् ? रूपरसशब्दगन्धस्पर्शाः, जातीनामिति किम् विन्ध्यहिमालयौ ।

२८। नदीदेशनगराणां भिन्नलिङ्गानाम् ।

Of rivers, of countries or of cities, of different genders यथा गङ्गाशोणं, मथुरापाटलिपुत्रं, कुरुकुरुक्षेत्रं एषां किं ? ग्रामाणां माभूत् This rule does not apply to villages जाम्बवत्शालूकिनौ ग्रामौ, भिन्नलिङ्गानामिति किम् ? nor to the countries &c of the same gender यथा गङ्गायमुने, मद्रकेकयौ.

२९। नित्यवैरिणाम् ।

नित्यविरोधिनां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात् ।

Of those who are naturally opposed to one another. मार्ज्जारमूषकं, श्वशृगालं, काकोलूकं, अहिनकुलं, अश्वमहिषं नित्येति किम् ? नैमित्तिकविरोधिनां माभूत्. This rule does not apply to those who are not naturally opposed to one another, यथा देवासुराः, कौरवपाण्डवाः ।

३०। शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात् । Of uSdra castes not thrown out, यथा तक्षायस्कारं, रजकतन्तुवायं, अनिरवसितानामिति किम् ? Note exceptions चण्डालमृतपाः ।

३१। गवाश्वादीनाम् ।

एषां द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात् ।

Of the गवाश्व &c. यथा गवाश्वं, गवाविकं, गवैड़कं, अजाविकं, अजैड़कं, कुब्जवामनं, कुब्जकैरातकं, पुत्रपौत्रं, श्वपच—

चण्डालं, स्त्रीकुमारं, दासीमाणवकम्, शाटीपिच्छकं, उष्ट्रखरं, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषं, यकृन्मेदो, मांसशोणितं, दर्भशरम्, दर्भपूतिकम्, अर्जुनशिरीषं, तृणोलपं, दासीदासं, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्।

३२। प्राणितूर्य्याङ्गानां द्वन्द्वः। क्लीवमेकं स्यात।

Of limbs and musical instruments यथा, पाणिपादं, मार्द्दङ्गिकपाणविकम्। &c.

३३। सेनाङ्गक्षुद्रजन्तुफलानां बहुत्वे।

सेनाङ्गादेर्बहुत्वे द्वन्द्वः क्लीवमेकं स्यात्।

Components of an army, little animals and fruits in plural can alone form collective compounds (समाहारद्वन्द्वः)। यथा हस्तिनश्च, अश्वाश्च हस्त्यश्वं, दंशमशकं, वदरामलकं, व्रीहियवं, वहुत्व इति किम्? हस्त्यश्वौ, वदरामलके, व्रीहियवे Hence हस्त्यश्वं can never be used for हस्त्यश्वौ, वदरामलकं for वदरामलके and व्रीहियवं for व्रीहि यवे &c.

३४। वृक्षमृगशकुनितृणधान्यविशेषाणाम्वा।

वृक्षादीनां वहुत्वे द्वन्द्वः क्लीवमेकं वा स्यात्।

The above rule apples optionally to trees, beasts, birds,

---

(१)। क्षुद्रजन्तूनां पारिभाषिकलक्षणं यथा—

"क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः।

शतं वा प्रसृतौ येषामथवा नकुलावधीति॥

सिद्धान्तकौमुदी टीका। सेनाङ्गपदेन हस्त्यश्वरथपत्तीनामेव ग्रहणं न तु सेनाङ्गानां यावतां वस्तूनाम्।

grasses and cereals. in plural. As प्लक्षवटं, प्लक्षवटाः, रुरुपृषतं, रुरुपृषताः, गोमहिषं, गोमहिषाः, हंसकारण्डवं, हंसकारण्डवाः, कुशकाशं, कुशकाशाः, तिलमाषं, तिलमाषाः। न द्वित्वे प्लक्षवटौ As this rule applies to plural only, hence प्लक्षवटं, can never be used for प्लक्षवटौ।

३५। व्यञ्जनानाञ्च।

So to those used with chief foods. As दधिघृतं, दधिघृते ; शाकसूपं, शाकसूपौ।

पाणिनिमते अश्ववड़वं, अश्ववड़वौ, पूर्व्वापरं, पूर्व्वापरे, अधरोत्तरं, अधरोत्तरे इत्यादीन्यपि द्रष्टव्याणि।

३६। विरोधिनामद्रव्यानाम्।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्वः क्लीवमेकं वा स्यात्।

So to qualities and states used without reference to objects. यथा सुखदुःखं, सुखदुःखे, शीतोष्णं, शीतोष्णे, हिमातपं, हिमातपौ

Exceptions (अपवादाः)

३७। नैकं दधिपय आदीनाम्।

एषां क्लीवमेकं न स्यात्।

The connective compounds द्वन्द्वः of दधिपयः &c are exceptions and can not be used in the singular. दधिपयसी, मधु सर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ ऋक्सामे, वाङ्मनसे, मेधातपसी।

३८। भावे न-ण-क-चिद्भ्योऽन्ये।

अस्यार्थः। चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित्, युच् प्रभृतिः,

नश्च, णश्च, कश्च चिच्च नणकचित: तेभ्योऽन्ये ये अदन्ता धातुप्रत्यया: भावे विहितास्ते क्लीवे स्यु: ।

Participles in कृत् affixes, except न, ण, क, and those having च rejected, from neuter verbs are neuter. यथा भवितव्यं, भाव्यं, भुक्तं, गमनं, गमनीयं &c. नणकचिदन्तास्तु प्राय: पुंसि. those in न, ण, क as well as affixes having च rejected, are generally masculine. न यथा प्रश्न:, यत्न: ण-यथा न्यास:, ज्वाल:, क-यथा आखूनामुत्थानं आखूत्थ:, चित् प्रत्यया: अथुच्, युच् (अन) प्रभृतय:, तत्र अथुच् प्रतरयान्ता: पुंसि, युच् प्रत्ययान्तास्तु स्त्रियां Those in अथुच are masculine and in युच् (अन) are feminine वेपथु:, दवथु:, कारणा, आसना, ग्रन्थना, वन्दना, घटना &c. भावे किम् ! but when such participles are derived from active verbs and consequently act as adjectives follow the genders of the qualified. यथा कर्त्तव्यो धर्म्म संग्रह:. कृत:, शत्रु: &c.

अत्र विशेष नियमा: ।

भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वञ्च ।

भावे कृत्यप्रतरया: क्लीवे स्यु: तदन्तानामेकवचनञ्चेति सिद्धान्त कौमुदी । (१) participles in कृतग affixes derived from neuter verbs are generally neuter singular. यथा न्यूनंन ते सरसीमिनामधिशयितेन भवितव्यं Surely he must be lying in this pond.

---

(१)। कृतरा: पञ्च समाख्याता: भावे कर्म्मणि यत्, ण्यतौ, तव्यानीयौ च क्यप् । Kritya affixes are five यत्, तव्य, अनीय, and क्यप् ।

महाधनतया बहुपत्नीकेनानेन भवितव्यं As he was very rich he must have many wives. स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः You are to remain till the sun passes your sight. न भेतव्यं न भेतव्यं do not fear, do not fear. बहु प्रष्टव्यमत्र, ममापि बह्वाख्येयमत्र I have much to ask about it. I have also much to say about it विप्रेण शुचिना भाव्यं A Brahman must be pure. एवं ब्रह्मोद्यं, ब्रह्मवद्यं, ब्रह्मभूयं, देवभूयं इत्यादि—

Exceptions (अपवादाः)

हनस्त इत्यादि सूत्रविहित-क्यप्-प्रत्ययान्ताः स्त्रियां दृश्यन्ते। A few in suffix क्यप् are found feminine, यथा ब्रह्महत्या killing of a Brahman. अग्निचित्या अग्न्याधानमित्यर्थः।

गेयादयोबहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि विहितकृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तृलिङ्गं भजन्ते According to Panini गेय &c. are also used in active voice and consequently follow the gender of the actor, यथा गेयो माणवकः साम्नां माणवकेन सामानि गेयानीत्यर्थः, उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः उपासक इत्यर्थः। भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेनेति-किरातार्ज्जुनीयम्।

३८। नपुंसके भावे क्तः, ल्युट् च।

अस्यार्थः। भावे क्तः, ल्युट् (अन) च नपुंसके स्यात्। भावे अन क्तौ क्लीवे इति सुपद्मसूत्रम्।

Participles in क्त or ल्युट् (अन) from neuter verbs are subject, यथा हसितं, हसनं, जल्पितं, जल्पनम्। भावे किं इध्मव्रश्चनः कुठारः, गोदोहनी स्थाली। एवं सा धातोः अन प्रत्यये

मानं क्लीवे, मन धातोर्घञि तु मानः पुंसि। तथा भूतः Ghost सूतः driver are masculine.

४०। समूहे।

अस्यार्थः। समूहार्थे अदन्ततद्धितप्रत्ययान्ताः क्लीवे स्युः।

Substantives derived with तद्धित suffixes ending in अ and denoting समूह, are neuter. यथा भिक्षाणां समूहो भैक्षं, एवं गार्भिणं, औपगवकं, युवतीनां समूहः यौवनं, यौवतं, राजन्यकं, मानुष्यकं, आथर्वणं। अचित्त, हस्ति, कवचि, धेनोष्टिकण्। टित् करणमुत्तरार्थं। अचित्तात् अपूपानां समूहः आपूपिकं, शाष्कुलिकं; हस्त्यादेः—हास्तिकं, कावचिकं, धैनुकं; केशाद्-यण्च कैश्यं, कैशिकं। गणिकायाश्च यण् स्यात् गाणिक्यं। समूहार्थतल (ता) प्रत्ययान्तास्तु स्त्रियां ग्रामता, जनता &c.

४१। भावकर्म्मणोः।

अस्यार्थः—भावे कर्म्मणि च विहिता ये तद्धितप्रत्ययास्त्वादयस्तदन्ताः क्लीवे स्युः।

Substantives derived from nouns with तद्धित suffixes त्व &c denoting merit or action, are neuter. त्वप्रत्ययान्तो यथा गोर्भावः गोत्वं, शुक्लत्वं, राजपुरुषत्वं, स्त्रैणं, स्त्रीत्वं, पौंस्नं, पुंस्त्वं, गार्गत्वं, पाचकत्वं, चैत्रत्वं, ममत्वं, अपतितत्वं, अपाटवं, अचातुर्य्यं, आसङ्गत्वं, आलवण्यं, आवह्यं, आवुध्यं, आकल्यं, आरस्यं, आलस्यं, प्रियस्य भावः प्रियत्वं, प्रेम इति च, पृथुत्वं, पार्थिवं, तनुत्वं, शौक्ल्यं, कार्ष्ण्यं, दार्ढ्यं, आनुपूर्व्यं, जाड्यं, कार्श्यं, वैमनस्यं, माधुर्य्यं, औचित्यं, वधिरस्य भावः वाधिर्य्यं, शैत्यं, औष्ण्यं, सौख्यं, ब्राह्मणस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्मण्यं, एवं आभिजात्यं, मैत्र्यं, माध्यस्थ्यं,

चौर्य्यं, चापल्यं, कौशल्यं, नैपुण्यं, पैशुन्यं, काव्यं, दायाद्यं, सासूच्यं, आर्हत्यं, दूतस्य भावः कर्म्म वा दूत्यं, दौत्यञ्च, वाणिज्यं, स्तेनस्य नलोपश्च स्तेयं, स्तैन्यञ्च। प्रजापतेर्भावः कर्म्म वा प्राजापत्यं, दाम्पत्यं, राज्ञोभावः कर्म्म वा राज्यं, सैन्यं, पौरहित्यं, सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यं, कपेर्भावः कर्म वा कापेयं, अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वं, औष्ट्रं, शौकं, काकं, मायूरं, कौमारं, यौवनं, स्थाविरं, उद्गातुर्भावः कर्म वा औद्गात्रं, औन्नेत्रं, पौरुषं,, सौहृदं, सौहृद्यं, चापलं, दौर्हृदं, नैपुणं, कौशलं, श्रोत्रियस्य भावः कर्म्म वा श्रोत्रं शुचेर्भावः कर्म्म वा शौचं, मौनं, लाघवं, पार्थवं, हारीतकं, पाण्डुत्वं रामणीयकं, आचार्य्यकं, औपाध्यापकं, वैद्यकं, साहायकं, साहाय्यञ्च, मानोज्ञं, प्रैषरूपकं, वाणिज्यं, आभिरूपकं, मैत्रावरुणीयं, अच्छावकीयं। एवं तत्त्वं, सत्त्वमित्यादि।

Exceptions. अपवादाः।

सत्त्वं प्राण्यर्थेऽपि क्लीबं In the sense of a being is neuter, नानाजातीनि सत्त्वानि.

क्वचिदस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते some use सत्त्व in masculine also in same sense यथा प्रणिपत्य भूधरारण्यचारिणः सत्त्वान् विज्ञापयामि।

भावे इमनिच प्रत्ययान्ताः पुंसि Those derived with इमनिच are in masculine यथा गरिमा, शुक्लिमा, योऽनुभूतः कुरङ्गाख्या मधुरिमा ; प्रेमशब्दस्तु वा क्लीबे while प्रेम is optionally neuter, प्रेम, प्रेमा। भावार्थे तल् (ता) प्रत्ययान्ता स्त्रियाम् Those derived with तल (ता) are feminine सत्ता, ब्राह्मणता &c अन्येषां क्लीब-

मपि दृश्यते We find also feminine form of the following. मधुरस्य भावः माधुरी, एवं औचिती, आनुपूर्व्वी, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, वैदग्धी, वणिज्या, &c. स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां तु प्रकृतिलिङ्गता चोरएव चौरः, कविरेव काव्यः, दैवतशब्दस्तु वा पुंसि। व्यवहारस्तु क्लीवएव पतिरेकं दैवतं वनितानाम्।

४२। चतुष्क पञ्चकादयश्चैकवचनान्ताः।

चतुष्कादयः क्लीवैकवचनान्ताः स्युः। चतुष्क, पञ्चक, षट्क, सप्तक, are generally found in neuter singular यथा तत्र स्यात् ऋतुषट्कं, पाणिनीयाष्टकं।

४३। तिङन्तात् रूपकल्पपौ क्लीवे।

अस्यार्थः। तिङन्तात् रूप, कल्पप् (कल्प) प्रत्ययौ क्लीवे स्तः। एकवचनञ्च।

The रूप and कल्पप् (कल्प) after a तिङ् are neuter singular. यथा पचतिरूपं, दीयतिकल्पं, पचति कल्पं &c. तिङन्तात्तरतमयोश्च यथाक्रमं तरां तमामिति रूपं भवति तर and तम after a तिङ् takes the form of तरां and तमां respectively यथा पचतितरां व्रजतितमां।

४४। सामान्यार्थे नपुंसकम्।

अविशेषोक्तौ नपुंसकं स्यात्।

When we say collectively or indistinctly we should use neuter gender. यथा सर्व्वमिदमनर्थं,—

धर्म्मः कामश्च दर्पश्च, हर्षः, क्रोधः, सुखं, वयः।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते न संशयः॥

४५। गोष्ठयुगषड़्गवान्ताः क्लीवे।

यस्मिन् सत्यं धृतिः ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः।

ध्रुवानि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः॥

Substantives derived from nouns whith the suffixes गोष्ठ, युग and षड्गव are neuter, as गवां स्थानं गोगोष्ठं, गोयुगं, हस्तिषड्गवं।

४६। धर्म्मार्थाण् प्रत्ययान्ताः क्लीवे।

धर्म्मार्थे विहितो योऽण् प्रत्ययस्तदन्ताः क्लीवे स्युः।

Substantives derived from nouns with the suffix अण् denoting धर्म्म quality or profession, are neuter यथा होतुर्धर्म्मः हौत्रं, एवं औद्गात्रं, माहिष्यं, पौरहितं, प्राजापतं, विशसितुः वैशसित्रं, विभाजयितुः वैभाजयित्रं।

४७। छान्दोग्यादयोण्यन्ता क्लीवे स्युः।

The words छान्दोग्य &c derived with Suffix ण्य denioting quality Anusana (शास्त्र) or collection &c. are neuter. यथा यथा छान्दोग्यं, औक्थिक्यं, याज्ञिक्यं, वाह्वृच्यं, नाट्यम्।

स्त्रीपुंसयोः।

Substantivos having two genders (fiminine and masculine). The following substantives may be used in both masculine and feminine genders.

१। गो, मणि, यष्टि, मुष्टि, पाटलि, वस्ति, शाल्मलि, त्रुटि, मसि, मल्लक, ऊर्म्मि, वराटक, स्वाति, वर्णक, मनु, मूषा, सृपाटी, कर्कन्धू, शाटी, कटि, कुटि, मरीचयः।

गो शब्दस्यार्थभेदे लिङ्गभेदः तथाहि गोर्नादित्ये, बलीवर्द्दे, किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि, भारत्यां, भूमौ, च सुरभावपि।

मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च इत्यमरः (२।९।९३) आदि शब्दाद्विद्रुमेऽपि चेति तट्टीका। स्त्रियां ङीषन्तोऽपि मणी, यष्टिः लगुड़ः। मुष्ट्या तु बद्धया सरत्निः, अरत्नि स्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना (अम. २।६।८६) मुष्ट्या, मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितम्। पाटलिः वृक्षभेदः, वस्तिर्नाभेरधोर्द्वयोः। शाल्मलीर्द्वयोः (अम. २।४।४६) शाल्मलिः शाल्मली शाल्मलश्च। षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः। अमरमते त्रुटिशब्दः स्त्रियामेव यथा स्त्रियां मात्रा त्रुटिः (अम. ३।१।६२), त्रुटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे संशयेऽपि सा (अम. ३।३।३७), मसिर्द्वयोरिति चैकाक्षकोषः, अमरमते मसीशब्दस्य स्त्रीत्वमेव तमसी मसी, (अम. ३।७।१०)।

मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः स्त्रियान्तु मल्लिका। ऊर्म्मि र्वा स्त्रियां वीचिरित्यमरवचनात् वीचिरपि वा स्त्रियामिति ज्ञायते, अन्ये तु ऊर्म्मिरेव वा स्त्रियां, वीचिस्तु नित्यं स्त्रीति वदन्ति। वराटकः कपर्दकः, स्त्रियान्तु वराटिका—वराटिकोपक्रिययापि लभ्यान्, तारा वराटानिति च नैषधचरितम्। स्वाति नक्षत्रम्, वर्णकश्चन्दनं विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकमिति रभसः। वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने, द्वयोर्नील्यादिषु स्त्रीस्यादुत्कर्षे काञ्चनस्येति मेदिनी। मनुर्मन्त्रः स्वायम्भुवादिस्तत्पत्नी च, मूषा तैजसावर्द्धनी, खपाटिः परिमाणभेदः। कर्कन्धूर्वदरी, शाटी पटभेदः; कटिर्देहावयव, कुटी गृहकोष्ठकः।

२। द्वयोः भुजबाहू इत्यमरः। (२।६।७४। भुज and बाहु are masculine and feminine, सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियां सिन्धु, sea masculine ; in the sense of a river feminine, नदविशेषे पुंसि when it means the Indus is masculine also.

३। अपत्य प्रत्ययान्ताः।

अस्यार्थः—अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयो स्तः।

Substantions derived from nouns with तद्धित suffixes denoting one's own children, are both masculine and feminine.

यथा उपगोरपत्यं, पुमान् औपगवः, स्त्री औपगवी एवं वैदेहः, स्त्री वैदेही, गार्ग्यः, गार्गी।

४। द्विचतुः षट्पदोरगजातिभेदाः।

अस्यार्थः—द्विपदश्चतुष्पद षट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जाति भेदाः स्त्रीपुंसयोः स्युः।

Words meaning classes of animals which have either two, four or six feet and that of snakes which have no feet at all, are both masculine and feminine.

द्विपद जातिभेदो यथा—मानुषः पुमान्, मानुषी स्त्री, ब्राह्मणः ब्राह्मणी, शूद्रः, शूद्रा। चतुष्पद जातिभेदो यथा—मृगः, मृगी, हयः, हयी ; षट्पदजातिभेदो यथा—भृङ्ग, भृङ्गी, भ्रमर, भ्रमरी। उरगभेदो यथा—उरगः, उरगी ; भुजगः, भुजगी ; सर्पः, सर्पी।

५। पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह।

अस्यार्थः—स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुन्नामानि स्त्रीपुंसयोः स्युः।

Words, by which males and their respectives wives are denoted are both masculine and feminine. इन्द्रः, इन्द्राणी

(wife of Indra), भवः, भवानी (wife of भव), मातुलः, मातुली मातुलानी च Wife of maternal uncle, शूद्रः, शूद्री (wife of Sudra न शूद्री क्षत्रिया भूयात्, शूद्रा (शूद्रजातीया योषित् (woman of Sudra class) शूद्रा भार्य्योपदिश्यते । महाशूद्रा (a great Sudra woman) महाशूद्री (आभिरी cowherdess आभिरी तु महाशूद्री-त्यमरः) क्षत्रियः क्षत्रियी (wife of a क्षत्रिय), क्षत्रियाणी (aa woman of khastriya class) वैश्यः वैश्यी wife of a वैश्य) वैश्या (a woman of vaisya class) अर्य्यः अर्य्यी (wife of a vaisya) अर्य्या अर्य्याणी (a woman of vaisya class). उपाध्यायः उपाध्यायानी (wife of tutor) उपाध्याया (a female tutor), आचार्य्यः आचार्य्याणी (wife of preceptor) आचार्य्या (a female preceptor)

स्त्रीनपुंसकयोः ।

Substantives which are used in feminine and neuter genders.

१ । भावक्रिययोः ष्यञ्, वुञ् ।

अस्यार्थः—भावे, कर्म्मणि च वर्त्तमानः ष्यञ् (त्यण्) प्रत्ययः वुञ् (इकण्) प्रत्ययश्च स्त्रीनपुंसकयोर्वर्त्तते । Substantives in ष्यञ् त्यण् or वुञ् (इकण्) denoting merit or action, are optionally in feminine and neuter genders.

ष्यञ् (त्यण्) प्रत्ययो यथा—उचितस्य भावः औचित्यं, औचिती च , मित्रस्य कर्म्म मैत्रं ; मैत्री वा एवं सामग्र्यं, सामग्री, आर्हत्यं आर्हती, माधुर्य्यं माधुरी, वैदग्ध्यं, वैदग्धी, आनुपूर्व्यं, आनुपूर्व्वी । इत्यादि वुञ् (इकण्) प्रत्ययो यथा—मिथुनस्य भावः कर्म्म वा मैथुनिका, मैथुनकं । इत्यादि ।

२। सेना, छाया, शाला, सुरा, निशा: ॥

एता: षष्ठ्यन्तात् परा: क्लीवे वा स्यु:।

सेना &c. after genitive in षष्ठीतत्पुरुष compound are feminine and neuter. यथा देवानां सेना देवसेनं, देवसेना वा; गोशालं, गोशाला वा; यवसुरं, यवसुरा वा; श्वनिशं श्वनिशा वा; ततश्च नञ्तत्पुरुषे कर्म्मधारये वा नैष नियम: प्रवर्त्तते This rule does not apply to negative compounds with अ as well as to nominal compounds. यथा अच्छाया, परमसेना, महाशाला &c. वहुत्वे तु छायाशब्दस्य क्लीवत्वमेव But छाया conveying abundance is always neuter इक्षुच्छायं (shade of a sugar cane plantation).

३। आवन्नन्तोत्तरपदद्विगुश्चापुंसि ॥

नश्च लुक्।

आवन्तोत्तरपदद्विगुरन्नन्तोत्तरपदद्विगुश्च पुंसि न स्यात्। नकारस्य लुक् च।

Dwigu compounds ending in आ or अन् are never in masculine gender and consequently they are feminine and neuter, and words ending in अन् reject न्. also आवन्तो यथा पञ्चखट्टं, पञ्चखट्टी; अन्नन्तो यथा पञ्चतक्षं, पञ्चतक्षी।

४। द्वयत्रयोभयचतुष्टयादिशब्दा: स्त्रियां क्लीवे च।

अस्यार्थ:—द्वयादय: स्त्रियां क्लीवे च स्यु:। एकवचनान्तश्च

द्वय, त्रय, उभय and चतुष्टय &c. are generally found as substantives in feminine or neuter singular द्वयं गतं सम्प्रति शोभनीयतां, द्वयी न: परमा गति: मुनित्रयं नमस्कृत्य,

त्वय्यास्ताता यस्तवायं तनूजः, अतद्द्वयोजित्वरसुन्दरान्तरे, किमु तत्र चतुष्टयं, चतुष्टयीरचणसौविदल्लाः, उभयमानशिरे वसुधाधिपाः ॥ १

पुंनपुंसकयोः ।

Substantives having two genders, masculine and neuter.

१ । शेषः ।

उक्तादन्यः शेषः । अत्र यः शब्दो यत्रार्थे यल्लिङ्गक उक्तस्तद्भिन्नार्थे स पुन्नपुंसकयोर्ज्ञेयः । यथा शङ्खपद्मौ निधिवाचिनौ पुंसि कम्बुनलिनवाचिनौ तु पुंनपुंसकयोः ।

Words which are recited of particular gender in a particular sense, are to be understood in masculine and neuter genders besides that sense. As for example. शङ्ख and पद्म (meaning a निधि) are masculine but when they mean a shell or a lotus respectively may be used in both masculine and neuter genders.

२ । अर्द्धर्चादयः ।

अस्यार्थः—अर्द्धर्चादयः क्लीबे, पुंसि च स्युः ।

The words अर्द्धर्च &c. are masculine and neuter. ऋचोऽर्द्धं अर्द्धर्चः, अर्द्धर्चं एवं शतमानं शतमानः अष्टापदं अष्टापदः । अमरसिंहेन अर्द्धर्चादय एवं गणिताः—

अर्द्धर्च पिण्याक कण्टकाः । मोदकस्तंडकः शाटकः कर्पटोऽर्व्वुदः । पातकोद्योगचरकतमालामलकानड़ कुष्टं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेड़ितं क्षेमकुट्टिमम् ।

सङ्गमं शतमानार्म्म शम्बलाव्यय ताण्डवम् ।

कवियं कन्द कार्पासं पारावारं युगन्धरम् ।

यूपं प्रग्रीव पात्रीये यूषं चमस चिक्कणौ ।

पाणिनिमतेऽन्येऽपि घृतादयः शब्दाः सन्ति, यथा घृत, भूत, मुस्त, च्वेड़ित, ऐरावत, पुस्त, लोहित, शृङ्ग, अर्घ, निदाघ, उद्यम, शल्य, दृढ़, व्रज, कुञ्ज, कुथ, कूर्च्च, प्रस्थ, पुच्छ, कवन्ध, औषध, आयुध, दण्ड, मण्ड, खण्ड, शव, सैन्धव, पार्श्व, आकाश, अङ्कुर, काश, कुश, कुलिशाः।

अर्द्धर्च्चादिषु घृतादीनां परित्यागे कारणमाहाऽमरसिंहः—

अर्द्धर्च्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम्।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत्।

Amara Singha avoided घृत &c, and showed his reasons—

As the use of घृत &c. in the masculine gender is found in the Veda only so I did not notice them in this class. But if any one find their masculine use even in Laukinka literature then he might apply rule I शेषवत् to them। आदि पदात् कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दण्डे विभीतकेऽपि च पिणाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरित्यादीनां संग्रहः।

त्रिलिङ्गकाः।

Substantives which might be used in three genders.

१। त्रिषु वच्यमाणाः।

The following substantives are used in three genders.

पात्र, पुट, वाट, कुवल दाड़िमाः अव्यय कति युष्मदस्मदः। षान्तानान्ताश्च संख्याः। सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि, गुणवाचकाः। कर्म्मणि कर्त्तरि च विहिता कृत्यप्रत्ययाः। करणाधिकरणयोर्ल्युट (टन) प्रतययान्ताश्च। एवमन्येऽपि पात्रं, पात्रः पात्री। पात्रामत्रे त्रिष्विति मेदिनी—

पात्रन्तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपति मन्त्रिणि ।
योग्यभाजनयोर्यज्ञ भाण्डे नाट्यानुकर्त्तरि ॥ इति हेमः ।
वाटः पथि, वृतौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः ।
वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योरिति हेमः ।

कुवलं बदरीफलं कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरी फले कुड्मले मुकुरे पुंसि न द्वयोर्नरकान्तर इति मेदिनी । दाडिमः दाड़िमं दाड़िमी इति वियोगिनीमैक्षत दाड़िमीमसौ इति नैषध-चरितम् ।

अव्यय, कति, युस्मदस्मदां त्रिषु लिङ्गेषु चैकरूपतैव । कतिः पुरुषाः, कति स्त्रियः, कति फलानि । एवं सोऽहं साऽहं तदहं इत्यादि षान्तनान्तसंख्यावाचकानामपि त्रिषु लिङ्गेषु चैकरूपता षान्तसंख्या यथा षट्पुरुषाः षट् स्त्रियः, षट् फलानि । नान्त-संख्या यथा पञ्च पुरुषाः पञ्च स्त्रियः पञ्च फलानि । एवमष्टौ पुरुषाः अष्टौ स्त्रियः अष्टौ फलानि । इत्यादि अन्येऽपि संख्यावाचका स्त्रिषु वर्त्तन्ते यथा त्रयः पुरुषाः तिस्रस्त्रियः त्रीणि कुलानि, एकः पुमान्, एका स्त्री, एकं कुलमित्यादि । सर्व्वादीनान्तु लिङ्गभेदेन स्वरूपभेदः यथा सर्व्वे पुरुषाः सर्व्वास्त्रियः सर्व्वाणि फलानि । एवं अयं पुमान् इयं स्त्री, इदं फलं, कः पुमान्, कास्त्री, किं फलं । यत्तदादीनामप्येवं । गुणवाचकानामपि तथा शीतलं जलं शीतलो वायुः शीतला नदी एवमन्यपदार्थवाचकाः सर्व्वएव विशेष्यलिङ्गवाचित्वात् त्रिषु वर्त्तन्ते, माथुरः, माथुरी, माथुरं । इत्यादीनामपि तथा । त्रिषु पाण्डौ च हरिणः त्रिषु विषाणं पशुशृङ्गदन्तयो स्वके नित्ये निजं त्रिषु, परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः । इत्यभिधानतोऽप्यन्ये त्रिलिङ्गका ज्ञेयाः ।

अर्थभेदे लिङ्गभेदः।

अस्यार्थः—अर्थभेदे प्रायः शब्दानां लिङ्गभेदो दृश्यते।

Words having different genders in different meanings.

यथा—वसुः सूर्य्यो, वसुर्देवो वसुरग्निर्वसुर्महीः।

वसु रत्नं वसुद्रव्यं वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः।

देशे नद विशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्॥

शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीड़ाम्बुयन्त्रके।

पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गं स्यात् कूर्चशीर्षकः।

भगं स्त्रीयोनि वीर्य्येच्छा ज्ञानवैराग्यकीर्त्तिषु।

माहात्म्यैश्वर्य्य यत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ।

शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढ़े शुद्धकर्म्मणि।

ज्यैष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु। इति मेदिनी।

रसेः कटुः कटूकार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः।

वर्णो द्विजादि शुक्लादि यशोगुणकथासु च।

स्तुतौ ना, न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपन। मेदिनी।

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु।

तीक्ष्णं सामुद्र लवणे विषलोहाजिमुष्कके।

क्लीवं यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु। मेदिनी।

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्वरां प्रह्वे, नातु चतुष्पथे।

करणं करणे काये, साधनेन्द्रियकर्म्मसु।

कायस्थे व्रतवन्धे च नाश्यगीतप्रभेदयोः।

पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्त्यते। इत्यजयः।

श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोरिति विश्वः।

रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु।

क्लीवन्तु कुङ्कुमे ताम्रे—इति मेदिनी।
घनं स्यात् कांस्यतालादि वाद्यमध्यमनृत्ययोः।
नाऽम्बुदाब्धयोघ दार्ढ्यषु विस्तारे लोहमुद्गरे।
त्रिषु सान्द्रे दृढ़े चेति मेदिनी।

समस्तपदानां लिङ्गनियमः।

Rules on using genders in compound words.

१। परं लिङ्गं द्वन्द्वादिषु। द्वन्द्वादिषु परं यत् परपदस्थं लिङ्गं तदेव स्यात्।

In द्वन्द्व, तत्पुरुष and कर्म्मधारय compounds the compound words will follow the gender of the last word.

पाणिनिमते कर्म्मधारयस्य तत्पुरुषान्तर्गतत्वं According to Panini कर्म्मधारय compound is included into तत्पुरुष. so he rejects it in his Sutra "परं लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो" रिति, कुक्कुटश्च मयूरीच कुक्कुटमयूर्य्यौ, एवं मयूरी च कुक्कुटश्च मयूरी-कुक्कुटौ इमौ, याया च पतिश्च दम्पती, तौ दम्पती, एवं वाङ्-मनसे, श्रद्धातपसी, शचीपुरन्दरौ तत्पुरुषे यथा धान्येनार्थः धान्यार्थः, सर्पाद्भीतिः सर्पभीतिः, राज्ञः कुलं राजकुलं, जनकस्य सुता जनकसुता, वापीषु अश्वः वाप्यश्वः कर्म्मधारये मानिनी जनः।

Exceptions.—(अपवादाः)

अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वार्त्तिकात् अर्थेन सह समस्तानां विशेष्यलिङ्गतैव In dative compound with अर्थ the compound words will follow the gender of the subject understood. यथा द्विजाय अयं द्विजार्थः सूपः, ब्राह्मणाय इयं

ब्राह्मणार्थो यवागूः, पुत्राय इदं पुत्रार्थं पयः। अन्य वत्प्राप्ता-पन्नालं प्रादिपूर्व्वे तत्पुरुषे इति सूत्रेण प्राप्त-आपन्न अलं-प्रादि पूर्व्वे तत्पुरुषे वाच्यलिङ्गं स्यात्—

In determinative (तत्पुरुष) compound having प्राप्त, आपन्न अलं or प्र &c. as first words, the compound words follow the gender of the subject understood. यथा उदकं प्राप्तः प्राप्तोदकः ग्रामः, जीविकां प्राप्तः प्राप्तजीविकः ब्राह्मणः, प्राप्तजीविका स्त्री, आपन्नसत्त्वा दुहिता, आपन्नसुखः पुत्रः, अलं कुमार्य्यै वरः अलं कुमारिः, प्रादिपूर्व्वो अतिक्रान्तो मालां अति मालः हारः, अतिक्रान्ता मालां अतिमाला हारयष्टिः, अवकुष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनं निर्गतः कौशाम्बग्राः निष्कोषाम्बिः ब्राह्मणः, प्रतिगतः अक्षि प्रत्यक्षः पटः, एवमतिमर्त्यानि वीर्य्याणि, अतीन्द्रियं ज्ञानं अतिराजो दस्युरित्यादि। तत्पुरुषसमासे येषां क्लीवत्वं तानि क्लीवलिङ्गविवेके समुदाहृतानि।

२। तद्धितार्थो द्विगुर्बहुव्रीहिश्च।

तद्धितार्थो द्विगुर्बहुव्रीहिश्च वाच्यलिङ्गं भजते।

In Dwigu compounds denoting तद्धितार्थ and predicative (बहुव्रीहि) compounds the compound words follow the gender of the subject understood. पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतं पञ्चकपालं हविः। बहुव्रीहौ यथा वृद्धा भार्य्या यस्य स वृद्धभार्य्यः, एवं बहुधनः बहुधनमित्यादि

३। पूर्व्वमश्ववड़वयोः।

समाहारे अश्ववड़वयोः पूर्व्वपदस्य लिङ्गं स्यात्। When अश्व and वड़वा are connected by collective compound (समाहार,

the compound word follows the gender of the first word. अश्वश्च वड़वा च अश्ववड़वौ, वड़वा च अश्वश्च वड़वाऽश्वे ।

४। एकशेषे शेषस्य ।

एकशेषे यः शिष्यते तस्यैव लिङ्गं When two or more words of same forms but in same or different genders are conected by collective compounds only one will remain and the compounds follow the gender of the remaining one. I · यथा देवश्च देवी च देवौ, ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ, शिवश्च शिवा च शिवौ, गार्गी च गार्ग्यश्च गार्ग्यौ, शुक्लश्च, शुक्ला च शुक्लं च शुक्लानि,

अजश्च अजाश्च अजा इमाः । स्वसा भ्रातेत्यादि सूत्रैर्भिन्न स्वरूपाणामप्येकशेषो भवति We find एकशेष of words of deffer. ent forms also. यथा स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहि-ताच पुत्रौ, माता च पिता च पितरौ, जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ, श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरौ, स च ब्राह्मणी च तौ, एष च, नदी च ग्रामश्च एते, स च त्वञ्च अहञ्च वयम् ।

विशेषणलिङ्गविवेकः ।

विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिवचनानि चेतिवचनात् विशे-ष्यस्य लिङ्गं प्रायो विशेषणमुपसंक्रामति ।

Adjectives generally agree with their substantives in gender.

विशेषणानि च प्रथमतो द्विविधानि सिद्धानि साध्यानि । साध्यानि पुनर्द्विविधानि प्रकृतिप्रत्ययनिष्पादितानि, समास-निष्पादितानि तत्र सिद्धानि यथा—पिङ्गं कपिलं, नवं, प्रकृति-

प्रत्ययनिष्पादितानि साध्यानि यथा पक्कं मग्नः मागधः, सर्व्वाङ्गीणं; समासनिष्पादितानि साधयानि यथा महाधनः, पुरुषोत्तमः, ऐश्वर्य्यमत्तः। क्वंचित् समासनिष्पादितपदेभ्यस्तद्धितादिप्रत्यययोगात् साध्यविशेषणानि सम्पद्यन्ते, यथा,—साप्तपौरुषं। सार्व्वलौकिकं, विश्वमातिशयभाक्। इत्यादि

Adjectives generally fall into three classes, primitive adjectives, derivative adjectives. and compound adjectives. Premitive adjectives are those which can not be clearly traced to roots or other primitive words, such as पिङ्ग, कपिल, नव, &c. Derivative adjectives are derived from roots or nouns, such as पक्क, मग्न, मागध, सर्व्वाङ्गीण &c. Compound adjectives are formed with two or more primitive or derivative words, connected together by a compound. such as महाधन, प्राप्तजीविक, पुरुषोत्तम ऐश्वर्य्यमत्त &c. Adjectives are also derived from compound words with a तद्धित affix or with क्विप् such as. साप्तपौरुष, सार्व्वलौकिक, विश्वमातिशयभाक्

शोभना धीर्यस्य स सुधीः एवं सुभ्रूः इत्यादीनि समासनिष्पादितान्येव Such words as सुधी onu having good intellect सुभ्रू having fine brows are compounds and not derivative adjectives.

पुंक्लीवविशेषणानां प्रातिपदिकस्वरूपाणि प्राय एकरूपाणि भवन्ति। पुंसि दीर्घस्वरान्तानान्तु क्लीवे ह्रस्वस्वरान्तता भवति।

The neuter base of all adjectives is the same as the masculine base. Except when the adjective ends in a long vowel in the masculine, it is shortened in the neuter.

विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतं (गुरु इति प्रातिपदिकस्य पुंक्लीवयोः साम्यम्) सादृश्यं दधति गभीरमेघघोषैः (दधत् इत्यस्य पुंक्लीवयोः साम्यम्) कौसुम्भं पृथुकुचसङ्गि रागः। (सङ्गिन् इत्यस्य पुंक्लीवयोः साम्यम्), प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम् (गरीयस् इत्यस्य), त्रिपुरान्तकृद् धनुः (कृत् इत्यस्य), अञ्जनद्युति एनाजिनं (द्युति इतरस्य च पुंक्लीवयोः साम्यम्) कुमुदवनमपश्रि (पुंसि अपश्रीरिति रूपं भवति)।

दुर्निवाररणकण्डु वक्षः (पुंसि रणकण्डूरिति रूपं); ए, ऐ इत्येतयोर्ह्रस्वत्वे इकार एव, ओ, औ इतरयोर्ह्रस्वत्वे उकार एव भवति। ततश्च आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां, प्रद्यूनि पुण्यानि, सुरीणि कुलानि, सुनूनि जलानि इति क्रमेण गो, द्यो, रै, नौशब्दानां नपुंसकरूपाणि।

(१) अदन्तेभ्यः सिद्धविशेषणेभ्यः स्त्रियामाप् भवति.

Primitive adjectives ending in अ form their feminine in आ. स्व इत्यस्य स्वा, शुभ इतरस्य शुभा, पिङ्ग इतरस्य पिङ्गा, परम इतरस्य परमा, अभिनव इतरस्य अभिनवा, पाटल इतरस्य पाटला समग्र इतरस्य समग्रा, मलिन इतरस्य मलिना, मलीमस इतरस्य मलीमसा, कृश इतरस्य कृशा, पाप इतरस्य पापा इति रूपं भवति। एवमन्येषामपि। यथा स्वामुपस्कारकेलिं, विपाकपिङ्गा व्रततीततिः, द्युतिं समग्रां, पाटलायां गवि, पदपंक्तिर्दृश्यतेऽभिनवा। मलीमसामाददते न पद्धतिम्।

Exceptions. अपवादाः श्वेत, हरित, रोहित, लोहित एतेभ्यः आप्, ङी च भवति, ङ्यान्तु तकारस्य नकार, A few ending in त such as श्वेत, हरित &c. optionally form their

feminine in ई, यथा श्वेनी, श्वेता, हरिणी, हरिता, भरिणी, भरिता, रोहिणी, रोहिता, लोहिनी, लोहिता, एनी एता हंसश्वेनी, आतपाय लोहिनी विद्युत्, हरिणीषु ओषधिषु। पद्मनाभमते असितस्य असिता असिक्नी, पलितस्य पलिता पलिक्नीति रूपद्वयं भवति Padmanabha adds, असिक्नी and पलिक्नी as the optional feminine form of असित and पलित respectively. शोणादेर्वा A few words such as शोण &c form their feminine in आ or ई optionally, शोणी शोणा, चण्डी, चण्डा, उपाध्यायी, उपाध्याया, "चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां" शोणादि यथा शोण, चण्ड, उपाध्याय, अराल, विशाल, विकट, विसङ्कट, कृपण, पुराण, कल्याण, साधारण, उदार श्रीविशालां विशालां, रघोरुदारामपिगां निशम्य, कल्याणी, साधारणी, पुराणी (are only found) त्येव दृश्यन्ते। कल्याणीत्यधिकफलां क्रियां क्रियासुः, साधारणी गिरमुषर्बुधनैषधाभ्याम्। तदादीनान्तु सर्व्वनाम्नां टेरत्वेऽदन्तत्वादाप् स्यात् The pronouns तत्, त्यत्, एतत्, यत्, किम् and द्वि though do not originally end in अ but being changed in to स, स्य, एष, य, क and द्व respectively take आ in their feminine, as तत्, सा, त्यत्, स्या, एतत्, एषा, यत् या, किम् का, द्वि द्वा।

२। गौरादेर्ङी।

गौरादेः स्त्रियां ङी स्यात्।

Adjectives गौर &c. form their feminine in ई, गौरी, किशोरी, तरुणी, पिशङ्गी। कल्माष सारङ्ग पीवरादीनामपि गौरादीषु ग्रहणं under this rule come कल्माष, सारङ्ग and पीवर &c. "सवत्सां

पीवरीं दृष्ट्वा" इति हेमाद्रिः वामनेन पुष्कल, विकल, निष्फल, शवल, लवणानां गौरादिषु गणना कृता, परं तच विशेषणानां-मादन्तता दृश्यते Vamana adds पुष्कल, विकल, निष्फल, शवल and लवण, but as adjectives they must form their feminine in आ, यथा चेष्टां कृत्वा च पुष्कलां, निष्फला क्रिया।

Special rules विशेषनियमाः—कवरी केशपाशे अन्यत्र कवरा, कवरी braid of hair कवरा (varigated) व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरी तरुण्याः। काली (black) कृष्णायां, काला (name of some plants लताविशेषे, छायां ततानेशवलानि कालीम्। काली कालिका चोर कीटयो र्मातृभेदेनयोर्नव्ये मेघौघ परिवादयोः इति हेमचन्द्रः। नीली (a female animal and ओषधि plant) प्राण्यौषधयोर्नीली वड़वा, नीली गौः, नीली ओषधिः नीला अन्यत्र "तमालतालीवनराजिनीला तमालनीला नितरां सह्यापगा प्राणिन्यपि नीला दृश्यते, नीला is also found in the sense of a female animal यथा कुवलयदलनीला कोकिला वालचूते। कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया, नीला धर्मविवर्द्धिनी इति हेमाद्रिः नीली अनाच्छादनश्चेत् नीली means any thing which does not cover the body &c.

नीलाऽन्या नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः When means covering it is नीला as नीला शाटीः संज्ञायां वा नीली नीला वा। when it means a particular thing it takes both forms नीली and नीला, कामुका means one having a desire, in other sense it is कामुकी (मैथुनेच्छायाम्), पाणिनि मते जानपदादीनामुभयरूपता, According to Panini the words जानपद &c. take both forms

यथा जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्यातु जानपदा, कुण्डी अमत्रञ्चेत्, कुण्डा अन्या, यत्तु अस्मृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततोजातिलक्षणो ङीप् भवत्येव, अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावद्द प्राप्तो ङीप् विधीयते नतु नियम्यते। गोणी आवपनञ्चेत् गोणान्या स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या, भाजी पक्वायां, भाजाऽनत्रा, नागी स्थूलाचेत् नागाऽन्या। but the forms स्थूला, जानपदा, गोणा, कुण्डा have been never met. एवं कुशी अयोविकारश्चेत् कुशा अन्या so कुशी in the sense of iron pot and कुशा in other sense. शोणात् प्राचां इति पाणिनीय सूत्रं शोणी शोणा, The rule शोणादेर्वा is not found in Panini and even of शोण he adds प्राचां in प्राचामाचार्य्याणां मतेन according to older writers. अमरमते धवल श्यामल शवलानां गोविशेषणत्वे यथाक्रमं धवली, श्यामली शवलीति रूपं भवति Amara gives धवली श्यामली शवली as names of cows. परं हेमाद्रौ शवला, श्यामला इत्येव प्रयोगो दृश्यते, But read हेमाद्रि शवलां धेनुं दत्वा पयस्विनीम्। पिशङ्गस्य तु the feminine form of पिशङ्ग are पिशङ्ग पिशङ्गी, कल्माष सारङ्गयोस्तु while कल्माष and सारङ्ग have only one form कल्माषी, सारङ्गीत्येव। कृष्ण कपिलादीनान्तु कृष्णा कपिला इत्येव but the feminine forms of कृष्ण and कपिल &c. are कृष्णा कपिला &c. केरलादेः संज्ञायां इति सुपद्मसूत्रम् According to Supadma the feminine forms of केरल &c. in some particular sense are केरली नाम ज्योतिषं मामकी देवता, समानीछन्दः, सुमङ्गली कापि, पृथ्वी भूमीः पाणिनीय सूत्रन्तु केवल मामक भागधेय पापाऽपर समानार्य्यकृत

सुमङ्गल भेषजाच्चेति Panini reads केवल instead of केरल and gives the following list केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्य्यकृत, सुमङ्गल, and भेषज, अनयत्र केवला इत्यादि सिद्धान्तकौमुदी when they do not express a particular thing, take आ in their feminine केवला, मामिका &c. पाण्डुर सुन्दरयोर्मनुष्यजातौ। मनुष्यजातौ ङी स्यात् पाण्डुरी सुन्दरी वा मानवी अन्यत्र पाण्डुरा भूमिः, सुन्दरा प्रतिमा इति पद्मनाभः According to Padmanabha the feminine forms of पाण्डुर and सुन्दर are पाण्डुरी and सुन्दरी respectively when a female of mankind is meant, but in other sense they take आ यथा "पादप्रहार इति सुन्दरि नाऽत्र दूये" "सुन्दरी राजपुत्री" in other sense पाण्डुरा भूमिः, सुन्दरा प्रतिमा। मनुष्य जाता-वितुपलक्षणं अन्यात्रापि दृश्यते यथा वर्णविशेषैः सुरसुन्दरीणा-मितरादि we find सुन्दरी denoting a female generally यथा वर्णविशेषैः सुरसुन्दरीणामितरभिज्ञान शकुन्तलम्।

३। इवर्णान्तानां न ङयापौ।

इवर्णान्तानां विशेषणानां स्त्रियां ङयापौ न भवतः। Primitive adjectives ending in इ remains unchanged. यथा शुचीरपः शैव-लिनोर्दधानः। इति शिशुपाल वधं, शुचि भूषयतिश्रुतं वपुः इति किरातार्ज्जुनीयम् अत्र क्रमेण स्त्रीक्लीवयोरुदाहरणमसखि शब्दात्तु ङी भवतेव The feminine form of सखि (a friend is सखी सख्यः शपामि।

४। उतो गुणवचनादसंयोगोपधात्।

उदन्तात् गुणवचनात् ङी वा स्यात्।

Pimitive adjectives ending in उः if not preceded by a compound consonant, may optionally take ई in the feminine. यथा गुरुः गुर्व्वी वा गुरुर्धरित्री क्रियते तरां त्वया इति "गुर्व्वी रजस्त्वं द्रुषदः समन्तात्" इति च शिशुपाल वधं, एवं मृदुः मृद्वी "सेयं मृदुः कौसुमचाप यष्टिः" इति "वाचं तदीयां परिपीय मृद्वी" इति च नैषधीयचरितम्। एवं तनुः, तन्वीतरादि "तन्वी तवेयं तनुः" असंयोगोपधात् किं If preceded by a compound consonant remains unchanged पाण्डुः कद्रुः ; खरु शब्दस्यापि निषेधः खरु is an exception and remains unchanged. खरुः, भीरुः इत्यादिषु ऊङ् स्यात् नङी।

Exception अपवादाः शिशुशब्दस्तु स्वरूपेण तिष्ठति We do not find any change in शिशु यथा "शिशु र्वा शिष्या वा" शिशुर्दधती मुख" मितिचोत्तरचरितम्। अशिशु (न विद्यते शिशुर्यस्या सा) शब्दस्य तु 'अशिश्वी' इति रूपं भवति the feminine form of अशिशु (without child) is अशिश्वी, अशिश्वी शिशुना-विनेत्यमरः See सख्यशिश्वीति भाषायाम् (४।१।६२) पाणिनीय सूत्रम्। ततश्च नञतत् समासे अशिशुरेवेति and consequently when अशिशु means not a young, it remains unchanged. एवं शत्रु शब्दस्यापि न ङापौ So शत्रु applied to a female remains unchahgeable यथा भार्य्या रूपवती शत्रुः।

६। हलन्तेभ्योङी।

हलन्तेभ्यः सिद्धविशेषणेभ्यः स्त्रियां ङी स्यात्। The primitive adjectives ending in a consonant form their feminine with ई यथा महत्, महती, वृहत्, वृहती इत्यादि "प्रभामहत्या शिख-

येव दीप:" कुमारसम्भवं "महती व्यथाऽजायत" ऋजुपाठ: । एवं तृषा महत्या परिशुष्कतालव: । "उपेयुषीणां बृहतीरधित्यका:" किरातार्ज्जुनीयम् अञ्चतेस्तु (ङी) स्यादेवेति वार्त्तिकम् Adjectives from अञ्च applied to the quarters दिक् generally have their feminine with ई यथा प्राची, अवाची, उदीची and प्रतीची &c. "दिश मर्कमिवावाचीं मूर्च्छागतमपाहरत्"। शिशुपालवधम् । उदीची दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिशस्तथा" इति महाभारतम् दिगर्थ भिन्नेभ्योऽपि ङीट्टश्यते We find the feminine with ई even when such adjectives are not applied to the quarters (दिक्) यथा पराची, तिरश्ची, विष्वद्रीची, अदद्रीची, असुद्रीची &c. युवन्-शब्दस्य तु युवति: The feminine form of युवन् is युवति युवती तु यौते: शत्रन्तात् ङ्यां वोध्यम् युवती is the feminine of verbal adjective (यु) युवत् इति सिद्धविशेषणानि । साध्यान्यपि विशेषणानि कानि चित् कृत्प्रत्ययनिष्पन्नानि, कानिचित् तद्धितप्रत्ययनिष्पन्नानि कानिचित् समास निष्पादितानीति त्रिविधानि । Derivative adjectives are generally of three kinds, some derived from verbal roots with a कृत् affix, others from nouns with a तद्धित affix, thirdly compound words meaning things and persons understood.

७ । कृत्यान्तेभ्य आप् ।

कृत्यप्रत्ययान्तेभ्यो विशेषणशब्देभ्य: स्त्रियामाप् स्यात् ।

Verbal adjectives in कृत्य, तव्य, अनीय, यत्, ण्यत्, क्यप् । form their feminine with आ ।

८ । आनान्तेभ्यश्च ।

शानकानयोरानस्तदान्तेभ्यश्च आप् स्यात् । verbal adjectives

आन, form their feminine with आ, यथा कुर्व्वाणा, बिभ्राणा आसीना, करिष्यमाणा, पेचाना, चिक्याना &c. "विभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि" किरा, "आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्त्रा" शिशु, "वत्स प्रवासदुर्म्मनायमानां कौशलेश्वरसुतां सान्त्वयामः। "तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां पार्श्वैर्युक्तामन्तकस्येव जिह्वाम्" महाभारतं, अत्र लेलिहानामिति आर्षं लेलिहतीमिति साधु। "कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोप्त बीजा" अभिज्ञानशकुन्तलम्।

तत्र—तव्यान्तो यथा "गन्तव्या ते वसतिरलका" अनीयान्तो यथा "अशेषजनपूजनीयेयं जातिः" यदन्तो यथा "इमे अपि प्रदेये "यच्चाभिलषेत् सामुष्मै देया" ण्यदन्तो यथा "आमावास्या" "अमावास्या" पाणिसर्ग्या रज्जुः, भार्य्या वधूः, क्यबन्तो यथा ग्रामगत्या सेना एव मन्यत।

Exceptions (अपवादाः)

आचार्य्यो यदा व्याख्यातृवाचकस्तदाऽस्य स्त्रियां आचार्य्या इति, आचार्य्यस्य पत्नी इत्यर्थे तु आचार्य्याणी, आचार्य्या the feminine form of आचार्य्य denotes a female preceptor. and आचार्य्याणी the wife of a preceptor.

९। क्तान्तेभ्यश्च।

क्तप्रत्ययान्तेभ्यश्च स्त्रियां आप् स्यात्।

Verbal adjectives (past participle, in त changeable to न, व,म &c.) form their feminine with आ. यथा गता, जाता, अतीता, रुदिता, शुष्का, मग्ना, क्षीणा, हृष्टा, रुष्टा, क्षामा,पक्वा, इत्यादि।

"क्षीणा च हृष्टा च बभाण भैमी" नैष, "मृदूनि, दूना परिदेवितानि सा" नैष "चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः" रघु "मध्यक्षामा चकितहरिणी प्रेक्षणा" मेघ, "क्षामक्षामाऽपि देवतानुभावात्" "एताश्चतुर्भ्यो रघुनन्दनेभ्यो दत्ताः प्रतीष्टाश्च समं मयैव" वीरचरितम्। पुष्करिकया सन्निधापितां वेणुयष्टि" परिखाभ्यां स्थापितया च दशकुमारचरितम्। एवं आविष्टेव, ग्रहग्रस्तेव कादम्बरी।

Exceptions अपवादाः।

क्रीतात् करणपूर्व्वात् when the word क्रीत (क्री + त) comes after an instrumental case its feminine form is with ई. यथा वस्त्रक्रीती, &c. क्वचिन्न भवति धनक्रीता.। white the feminine form of धनक्रीत is धनक्रीता क्तादल्पाख्यायाम्) करणादेः क्तान्तादल्पाख्ययां स्त्रियां ङीप् स्यात् when participles ending in त denote scanty and stand as the last word in a compound form the feminine with ई. यथा अभ्रलिप्ती द्यौः, the sky is partly covered whith clouds. अल्पाख्यायां किम्? When such participles denote abundance form their feminine with आ. यथा चन्दनलिप्ताङ्गना. बहुब्रीहौ स्वाङ्गपूर्व्वात् क्तान्तात् ङीः स्यादेव In Bahubrihi compounds with the first member a limb (स्वाङ्ग) and the second member a participle in त are said to take ई in the feminine. यथा ऊरुभिन्नी, ओष्ठविच्छती, अस्वाङ्गपूर्व्वात्तु विकल्पेन ङीः। If the first member is not a limb they are said to take ई optionally. यथा सुरापीती,

सुरापीता. इक्षुभक्षिती, इक्षुभक्षिता, पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता, वहुकृतादेस्तु आप् एव The feminine forms of वहुकृता &c. are with आ only. यथा वहुकृता, दन्तजाता, वस्त्रच्छन्ना, वसनप्राप्ता पाणिगृहीती भार्य्यायां पाणिग्रहीताऽन्या in the sense of wife, पाणिगृहीत takes ई in feminine, पत्नी पाणिगृहीतीचेत्यमरः in other sense पाणिगृहीता ।

१० । [अकाजाद्यन्तेभ्यश्च आप् ।

अक, अच, ण, क, ड, अनादिप्रत्ययान्तेभ्यो विशेषणेभ्यो आप् स्यात् । verbal adjectives in अक, अच, ण, क, ड, अन &c. form their feminine with आ. अक (१) इत्यस्य तु इकादेशो भवति स्त्रियाम् but अक in feminine is changed to इक । यथा कारिका, नियामिका, प्रेक्षिका, ते सेने प्रेक्षिके तदा, भेदिका—वाणो न वर्द्धयतु तावदभेदिकेयं, प्रतिपादिका—भूम्यादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः, लासिका एषा नानकमोषि-काम-कर्शिका, मत्स्याशिका लासिका इत्यादयः, अच यथा चला "शरदभ्रचला" मनोहरा, वाक्यहरा दूती, पूजार्हा ब्राह्मणी, शिलाशयान्तामनि-

---

(१) अक इत्यनेन थकन् इत्यादीनां परिग्रहः यथा गाथका. णक यथा गायिका, आशिष्यर्थे णक (अक) प्रत्ययस्य तु स्थाने इक् न भवति If अक has a benidictive sense, it forms feminine in आ only. जीवतात् जीवका, नन्दतात् नन्दका, भवतात् भवका ।

केत वासिनीम्, पचा, श्वपचा इत्यादयः (२) क यथा प्रिया, कृशा, अभिज्ञा, अनभिज्ञा "एवं विधानां वृत्तानामनभिज्ञास्मि, प्रज्ञा, सोमपा, मधुपा, चीरपा, प्रदा, प्राणप्रदा, "प्राणप्रदेऽद्य परिपूरय मेभिलाषम्" मध्यस्था—मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तुमर्हति। शोकापनुदा प्रिया, कामदुघा गौः, प्रोता कामदुघा हि सा &c. श यथा पश्यतीति पश्यः, पश्या बहुचसा "भवतीं बहुचसां" एवं मांसभचा, कल्याणाचारा, मांसशीला, सुखप्रतीचा। खश यथा अरुन्तुदा "तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः" नाड़िन्धमा "पश्येता रुचयः पतङ्ग दृशदामाग्नेयनाड़िन्धमाः" प्रियम्बदा "प्रियम्बदा प्रत्युदीयाय पार्व्वती" असूर्य्यम्पश्या राजदाराः असूर्य्यम्पश्यया मूर्त्या, सर्व्वसहा वसुमती, सर्व्वङ्कषा सर्व्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैव, कुलङ्कषा नदी, करीषङ्कषा वात्या, नाड़िन्धमा, पश्यैता रुचय आग्नेयनाड़िन्धमाः। भयङ्करा, भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां, एवं पतिम्बरा कृतविवाहवेषा, विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत &c. ड यथा अनुजा, लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलां जीवितापहा—स्रगियं यदि जीवितापहा, जनकात्मजा, कथमियं तस्यात्मजा ?। एवं सहजामप्यपहाय धीरताम् दुर्गा, पारगा, निम्नगा,सर्व्वगा, सर्व्वत्रगा। अन यथा जवना, प्रजवना जवना नदी, एवं भीषणा, कोपना, शोभना, कल्पना,

---

(२) we find also—

"माता ऋक्थ हरी ज्ञेया भ्राता च तदनुज्ञया।"

"एवमग्निमान्द्यहरी ह्यद्या वह्नविट् क्रमिशूक्रहृत्।"

इत्यादि प्रयोगा अपि दृश्यन्ते।

कुलवर्द्धना, रोषणा इत्यादि उक,ऊक, यथा अभिलाषुका, पातुका हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका। एषामतस्त्वं सव वावदूका। पादुका, "व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये" खल् यथा सुलभा विद्या, "असुरचा हि बहुच्छला: स्त्रियः" ख्य यथा पण्डितम्मन्या, साधुम्मन्या &c. इत्र यथा पवित्रा "रसामृतस्नान-पवित्रया गिरा" &c. मरक् स्मरा, घस्मरा "घस्मरामद्रिका" इति घुरप्, यथा भासुरा, भङ्गुरा, &c. कुर यथा, भिदुरा, छिदुरा "मृणालतन्तुच्छिदुरा सती स्थिति: त्रिमक यथा कृत्रिमा, "संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु" र यथा—कम्रा, नम्रा "कम्राभिराहत: स्त्रीभिराशंसु: क्षेममात्मन: &c. केलिम यथा भिदेलिमा: सरला भेतव्या: ; वर यथा स्थावरा, भास्वरा, ईश्वरा "विन्यस्तमङ्गल महौषधिरीश्वराया:॥ इति किरातार्जुनीयम् "वचसामधीश्वरा" नैषधचरितम्। षक् सदृचा, खदृचा, &c.

Exceptions (अपवादा:)

उरगी, भुजगीत्यादिषु जातौ ङी, when उरग, भुजग &c. signify a class जाति their feminine forms are with ई, उरगी भुजगी, &c. एवं मधुपी भ्रमरीत्यादावपि जातौ ङी: कामुकी मैथुनेच्छायां when कामुक means covetous a forms its feminine with ई, but when it means desirous its feminine form is with आ. तथाहि वृषस्यन्ती कामुकी स्यादिच्छायुक्ता तु कामुका इति हेमचन्द्र:। ईश्वर शब्दस्य स्त्रियामिश्वरीत्यपि दृश्यते we find ईश्वरी as the feminine form of ईश्वर. यथा "अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता" "सैव सर्व्वेश्वरेश्वरी" "ईश्वरीं सर्व्वभूतानां" नारायण मते ईश्वन् शब्दस्यैव स्त्रियामीश्वरीति रूपं भवति नत्वीश्वरशब्दस्य

According to Narayana ईश्वरी is from ईश्वन् (ईश्+वनिप्) and not from ईश्वर (ईश्+वरप्). केश्चिद्भयंकर शब्दस्य स्त्रियां भयंकरीति रूपं पठ्यते some read भयंकरी as the feminine of भयङ्कर, यथा भुवनभयङ्करी: कथमधत्त रूपोऽपि मुनि: तत्तु ट प्रत्ययान्तस्यैव रूपं न तु ख प्रत्ययान्तस्येति समर्थनीयम् It must be understood that when भयंकर is derived with ट its feminine form is भयङ्करी, एवमच् प्रत्ययान्तस्य किङ्करशब्दस्य स्त्रियां किंकरा इति रूपं, ट प्रत्ययान्तस्य तु किंकरीति so when किंकर is derived with अच् the feminine form is किंकरा and when with ट किंकरी, सिद्धान्तकौमुदीमते किंपूर्व्वात् करोतेरच् एव भवति न तु ट, ततश्च पुंयोगे किंकरस्य भार्य्या इत्यर्थे केवलं किंकरी भवति नान्यत्र. According to Sidhanta kaumudy the feminine form of किंकर is किंकरा, किंकरी is only in the sense of wife of a किंकर. सुरा शीध्वो: पिवते रित्यनेन टक् प्रत्ययान्तयो: सुराप शीधुप शब्दयो: स्त्रियां सुरापी, शीधुपीति रूपं भवति। Aa सुराप and शीधुप are derived with टक् and uot with क so their feminine forms are सुरापी and शीधुपी respectively. सुराम्पाति रक्षतीति क्विपि प्रत्यये तु सुरापा इति रूपं भवति।

स्तनन्धय इत्यस्य तु घेटष्टित्वात् स्तनन्धयीति रूपं भवतीति सिद्धान्तकौमुदी टित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रत्ययान्त एवावकाश इति भाव:, तत्रापि खश्प्रतययान्तादेव घेटो ङीप् नान्यत्रेति हरदत्तादय: According to सिद्धान्तकौमुदी the feminine form of स्तनन्धय is स्तनन्धयी उक्तयुक्त्या नासिकन्धयी, नाड़िन्धयी, मुष्टिन्धयीत्यपि भवति for same reasons the feminine forms

of नासिकन्धय, नाड़िन्धय, मुष्टिन्धय are नासिकन्धयी, नाड़िन्धयी, मुष्टिन्धयी respectively. महाभारते एकरात्रशयीति प्रयोगो दृश्यते. We find in Mahabharata the feminine form of एकरात्रशय as एकरात्रशयी "एकरात्रशयी गेहे" but that may be considered. आर्ष.

११। ऊङुतः ॥

उकारान्तादयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्; अनेन सूत्रेण उदन्तेभ्यः कृदन्तविशेषणेभ्यश्च ऊङ् भवति।

Words ending in उ (applied to mankind) except (यु), lengthen their final vowel. (panini 4.1.66) According to this rule the final vowel of a verbal adjective ending in उ is also lengthened. यथा, (भीरूः भी+क्रु) बहुलाधिकारात् भीरुरित्यपि as option is continued we find भीरु also. मनुष्य जातेरिति किम्? When not applied to mankind the final vowel is not lengthened यथा किमभीरुररार्य्यसे इति भट्टी. एवं वन्धूः यथा "वन्धूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः" इति महाभारतम्, किन्तु वन्धुस्त्रीति सारसिकः प्रयोगः but the usual form of a वन्धु woman is वन्धुस्त्री. "वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवतरः" कुमारसम्भवम्. क्वचित् वन्धुरिति ह्रस्वान्तोऽपि दृश्यते we find also वन्धु with short vowel. यथा "ज्योत्स्नेव कृत्स्ना सुरसिन्धुवन्धुः" इति नैषधचरितम्.

१२। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः —

१२। टिदणाद्यन्तेभ्यो ङीः।

टकन्, टक्, आकट, ट, टन प्रभृतिभ्यः टकारेत् कृदन्तेभ्यः

अणाद्यन्तेभ्यश्च ङीः स्यात्. पाणिनिमते षकारेत् प्रत्ययान्तेभ्योऽपि ङीः स्यात्.

Verbal adjectives in टकन्, टक्, आकट, ट, टन &c having their ट rejected and in अण् &c. form their feminine with ई. According to Panini verbal adjectives in affixes having ष rejected form their feminine with ई also.

टकन् (ष्वुन) नर्त्तकी, "सिततुरगो न चचाल नर्त्तकीनां," "सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी" नैषधचरितम् एवं खनकी, रजकी रञ्जेस्तु शिल्पिसंज्ञयोरित्यौणादिक क्वुन् प्रत्यये रजक इति स्त्रियां रजिका इति but when रजक is derived with औणादिक क्वुन् its feminine form is रजिका, (a woman of that class) पुंयोगे तु रजकी but when means wife of a रजक the feminine form is रजकी. टन (ल्युट्) गायनी, आकट् (षाकन्) जल्पाकी "जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया," वराकी "इयं वराकी" "सीतां वराकीं प्रति," एवं भिक्षाकी कुट्टाकी, लुण्टाकी ; टक् वेदगी, सामगी, जायाघ्नी रेखा, पित्तघ्नी तिक्ता, नगरघ्नी व्याघ्री, कपाटघ्नी शक्तिः एवं "जरामृत्युभयघ्नीभिः क्षुद्भयघ्नीरिव च" इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्व्वर्गान्तरं भुज" इति लीलावती. शत्रुघ्नस्य तु स्त्रियां शत्रुघ्ना इति पद्मनाभः According to Padmanabha the feminine form of शत्रुघ्न is शत्रुघ्ना. एवं कृतघ्नस्यापि स्त्रियां कृतघ्ना so the feminine form of कृतघ्न is कृतघ्ना वस्तुतः शत्रुघ्न. कृतघ्न इत्यादि मूल विभुजादित्वात् (क प्रत्ययेन) सिद्धम् In fact शत्रुघ्न, कृतघ्न &c. are derived with क, not with टक् ; ट यथा कुरुचरी, खेचरी, नक्तञ्चरी, अग्रसरी, आदायचरी, सह-

चरी (१) "प्रेच्यस्थितां सहचरीं" "व्योमयानासहचरो कैकेयी याचतेऽस्य तत्" एवं नासीरचरीषु अग्रेसरीषु दासीषु" खनट् (ख्युल) आढ्यङ्करणो वणिज्या, टन (ल्युट) करणी, जननी, बोधनी, पालनी "एवमुक्त्वा ददावस्मै विशल्यकरणीं शुभाम्" "कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिम्," अण् यथा प्रतिहारी पुष्पलावी, शालिगोपी, शुद्धान्तरची, कुम्भकारी &c. "पुष्पलावी।—मुखानां" "आकुमार कथोद्घातं शालिगोप्योजगुर्यशः" "शुद्धान्तरच्या जगदे कुमारी" "उद्यानपाली, हंसपाली" त्यादि पदेन क्वरपादयो गृह्यन्ते क्वरप् यथा इत्वरी, गत्वरी, "अभिद्रोहेण भूतानामर्ज्जयन् गत्वरीः श्रियः" टक् यथा सदृशी, ईदृशी कीदृशी &c.

१२। वनोरश्चान्तोऽयुधः।

वनन्तात् ङी स्यात्, नश्च रेफादेशः।

The feminine forms of verbal derivatives in वन् are with ई, and न is changed into र, धीवरी, पीवरी, दृश्वरी, सहकृत्वरी यमास्यदृश्वरी तस्य ताड़का वेत्ति विक्रमम्" "रणाङ्गने सहकृत्वरी वहु" अयुध इति किम् such derivatives from the root युध do not come under this rule राजयुध्वा, सहयुध्वा, वन्निति ङ्वनिप्, क्वनिप्, वनिपां सामान्यग्रहणमिति सिद्धान्तकौमुदी। According

---

(१) सुपद्ममते आदाय सहाचेति वार्त्तिकात् सहचर इतयत्र ट प्रतयय एवं पाणिनिमते अच् प्रतययः तथाहि पचादिषु चरट् इति पाठात् सहचरीतयत्र ङीरिति सिद्धान्त कौमुदी।

to सिद्धान्तकौमुदी वन् includes ङ्वनिप्, क्वनिप् and वनिप्। तेन सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी शर्व्वरी इत्यादि।

It recites the following वार्त्तिक—वनो न हश इति वक्तव्यम्, हशन्ताद्धातोर्विहितो योवन्, तदन्तात्, तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप्, रश्च नेत्यर्थः, ततश्च ओण् अपनयने इत्यस्मात् वनिप् प्रत्यये कृते स्त्रियां "अवावा" इत्येव रूपं भवति अवावा व्राह्मणी According to Siddhant-kaumudi this rule does not apply to derivatives in वन from roots ending in consonants. वा वहुव्रीहौ In वहुव्रीहि compound the feminine form of derivatives in वन is optionally formed with री, यथा वहुधीवरी, वहुधीवा वा एवं "इष्ट्वा काश्चित् प्रहरणमयीं वीरयज्वानमिष्टिम्" इत्यनर्घ।—राघवम्।

१३। ऋन्नेभ्यो ङीः।

ऋकारान्तेभ्य इनन्तेभ्यश्च कृदन्तेभ्यः स्त्रियां ङीः स्यात्।

Verbal adjectives ending in ऋ or इन form their feminine with ई, इनित्यनेन णिन् घिणुन इत्यादीनां संग्रहः इन् includes णिन्, घिणुन &c. ऋ यथा कर्त्री, दात्री, वक्त्री, भवित्री "समादिदेशैकवधूं भवित्रीं" "कथ मिव तव सम्मतिर्भवित्री" राजकगोत्रवृत्तिवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि"। इन् दण्डिनी, स्थायिनी, ग्राहिणी "लसत्तरलहारिणी" मदनसरङ्गभूता पुष्करिकामप्युपान्तवर्त्तिनीमनादृतय" "छत्रग्राहिणीमामव्रवीत्" एवं मानिनी, मालिनी, आगामिनी प्रभृतयः।

१४। शत्रुप्रतययान्तेभ्यश्च।

शत्रुप्रतययान्तेभ्यश्च ङीः स्यात्।

Verbal adjectives (Parasmaipadi present participles) in अत् form their feminine with ई. तत्र ङ्यां परस्यां भू, दिव्, चुरादीनां नुम भवति, तुदादीनां अदाद्यादन्तानाञ्च विकल्पेन नुम् भवति। the verbs of the भू, दिव् and चुर classes taking a nasal न before ती and the verbs of the तुद class and अद class ending in आ optionally taking the same. यथा—गच्छन्ती, "गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः" स्निह्यन्ती "स्निह्यन्तीदृशमपरानिधाय पूर्णं" धारयन्ती "अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती" एवं "विश्रंसयन्ती नव कर्णिकारं" "जिघांसन्तीव अमणिकां" अप्नोतपिवतीयन्ति प्रसिता स्मरकर्म्मणि" "अपारयन्ती किल पुष्पजं रजः" &c. तुदादयो यथा—इच्छती, इच्छन्ती "नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढुं" "इति प्रियं काञ्चिदुपैतुमिच्छतीम्। अदादयो यथा—स्ना—स्नाती, स्नान्ती "स्नान्तीनां बृहदमलोदबिन्दुचित्री" अन्येषां यथा यत्—यती, "तद्दृष्टं तदवयती किलात्मनोऽपि" दधत्—दधती "योषितां विदधती गुणपक्षे" कुर्व्वत्—कुर्व्वती "सरितः कुर्व्वती गाधाः" रुन्धत्—रुन्धती "रुन्धती नयनवाक्यविकासं" वृण्वत् वृण्वती "विवृण्वती शैलसुतापि भावम्", बध्नत्—बध्नती "सीमन्तं निजमनुबध्नती कराभ्याम्" &c. भविष्यति शतृप्रत्ययान्तानामपि विकल्पेन नुम्भवति, verbal adjectives in स्यत् (Parasmaipadi future participles) also form their feminine with ई, and optionaly insert न् before ती, करिष्यत्—करिष्यती, करिष्यन्ती, एष्यत्—एष्यती, एष्यन्ती "सचिन्तयतेव भियस्त्वदेष्यतीः "तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः।"

१५ ॥ क्वसु प्रत्ययान्तेभ्योऽपि ।

क्वसु प्रत्ययान्तेभ्योपि स्त्रियां ङीः स्यात् ।

Verbal derivatives in वस् form their feminine with ई and वस् is changed into उष् before ई, यथा विद्वस्—विदुषी "उपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे, निषेदिवस्—निषेदुषी निषेदुषी" स्थण्डिल एव केवले उपेयिवस्—उपेयुषी जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

१३ । न शेषान्तेभ्यः ॥

उक्तेभ्योऽन्ये शेषास्तदन्तेभ्यः कृदन्तविशेषणेभ्यो न स्त्री प्रत्ययो भवति verbal derivatives in क्विप्, क्विन्, णि, उ, इष्णु, स्नु, नु, आलु, आरु and इ &c. have the same base in three genders. क्विप् यथा—उखास्रत्, पर्णध्वत्, सोमसुत्, प्रतिपत्, रत्नसूः, "प्रथमा वहुरत्नसूरभूत्," "प्रसूतिमिनः प्रणुदां श्रुतीनां" "लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित् &c. क्विन् ईदृश्, यादृश्, तादृश् "छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि" णि यथा धनभाज् "पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्रविभक्ता संसृष्टि धनभाजः" उ यथा—इच्छु, दिदृक्षु, "संकथेच्छुरभिधातु मनीशा, सम्मुखी न च वभूव दिदृक्षुः" इष्णु रोचिष्णु "मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्म्मिणी" आलु यथा "भव मानिनि जीविते दयालुः" आरु यथा "स्त्रीभिस्त्व वन्दारुभिः सह" इ यथा "वीरुधः फले ग्रहय एवासन्" खि यथा कुक्षिम्भरिः, उदरम्भरिः । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ।

अथ तद्धितप्रत्ययनिष्पन्नानां विशेषनियमा उच्यन्ते । Rules for nominal derivatives.

१। वत्, मत्, इन्, विन् मिनन्तेभ्यो ङीः।

एतदन्तेभ्यो विशेषणेभ्यो ङीः स्यात्।

Adjectives ending in वत्, मत्, इन्, विन्, मिन (meaning possesing) form their feminine with ई. यथा कुमुद्वत् कुमुद्वती, लज्जावत्—लज्जावती "लज्जावती लाज विसर्गमग्नौ" श्रीमत्—श्रीमती "श्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः" शैवलिन्—शैवलिनी, "शुचीरपः शैवलिनीर्दधानं" मनस्विन् मनस्विनी—"मनस्विनीमानविघातदक्षं" गोमिन्—गोमिनी "धूमिनी, गोमिनी, निम्ब्रवती, नितम्बत्यः प्रमाणम्। यावदादिभ्योऽपि ङीः स्यात्।

यावत्, तावत्, इयत् &c. come under this rule "इयती वेला एवं यावती, तावती कियती। अन्तर्वत् पतिवतोर्नुक् (४।१।३२) एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ङी च। अन्तरस्त्यस्याङ्गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरण शक्तिप्रधानतयाऽस्ति सामान्याधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते, पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते, अन्तर्वत्नी and पतिवत्नी are applied to women, स्त्रीभिन्ने तु पति मती पृथिवी but we find "पतिमती पृथिवी" एवं वन्धुस्त्रियो वा पतिपुत्रवतरः इति कुमारसम्भवं।

२। अण् (ण) मयष्टिकतनटेयनद्घ्नद्वयसमात्रचरान्तेभ्योऽपि।

एदन्तेभ्योऽपि विशेषणेभ्यो ङीः स्यात्।

Adjectives ending in अ (belonging to) मय (made of, consisting of), इक (rarely, relating to) तन of, after words meaning time) टेय (concerning), दघ्न, द्वयम् and मात्र (measuring, extending, चर (formerly) form their feminine in ई. अण (ण) यथा ऐन्द्र ऐन्द्री, सैन्धव, सैन्धवी "अद्भिस्तथा लावणसैन्धवीभिः"

औत्सी, शणतान्तव—शणतान्तवी" "वैश्यस्य शणतान्तवी" साप्त-पौरुष—साप्तपौरुषी, "पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी". हैमनी "रजनीष्वपि हैमनीषु" आस्माक—आस्माकी आस्माकीं श्रियमनपायिनीं तनोति" &c. मयट—अस्थिमय, अस्थिमयी "मनुष्यास्थिमयीं मालां कपाले रजत-प्रभे" हिरण्मय—हिरण्मयी "हिरण्मयी सीता प्रतिकृतिः" पुष्पमय—पुष्पमयी "तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलित शय्या" ओष्ठमय—ओष्टमयी "कर्णनासौष्ठमयीभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्रायश्चित्तयाञ्चकार" "लावण्यमयी छाया" टिकण यथा याद्दच्छिक—याद्दच्छिकी "याद्दच्छिकीं सम्पत्तिमनभिसमीक्ष्य", आभ्युदयिक—आभ्युदयिकी—वशिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्दधति जगतामाभ्युदयिकीः" सनातन—सनातनी "सनातनी मा सुषुवे सरस्वती" अधुनातन अधुनातनी "त्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी"।

टेयण यथा आतिथेयी "तमातिथेयी" "आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः" "पारिखेयी भूमिः"। दघ्नट् यथा ऊरुदघ्नी द्वयस—ऊरुद्वयसी गजपतिद्वयस—गजपतिद्वयसी "गजपतिद्वयसीः सरितः" मात्रट् यथा—ऊरुमात्र—ऊरुमात्री "नैव द्यां भगवानुपञ्चति शशी गव्युतिमात्रीमपि" चरट्—ब्राह्मणचर—ब्राह्मणचरी, जातचर जातचरी "तवानने जातचरीं निपीय गोतिम्" टिक 'आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिं', पथिक पथिकी एवं आह्निकी, वार्षिकी, साम्वत्सरिकी &c. इक प्रत्ययान्तेभ्यस्तु आप् स्यादेव। यथा क्षणिक—क्षणिका "एकस्य क्षणिका प्रीतिः" एवं आकालिका, टायन प्रत्ययान्तेभ्योऽपि ङीः स्यात् Adjectives

derived with टायन form their feminine with ई. यथा कापिशायनी द्राचा. तदत्र क्रीड़ायां प्रहरणमिति ण प्रत्ययान्तेभ्यस्तु स्त्रियां आप् स्यात् Adjectives derived with ण and applied to sports, form their feminine with आ. यथा दण्ड: प्रहरणमस्यां क्रीड़ायां दाण्डा, एवं मौष्टा, श्येनम्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा. मात्रशब्दान्तेभ्यस्तु आप् स्यात् In compounds having the word मात्र in last form feminine in आ यथा तन्मात्रा, &c.

३ । ईयसु प्रत्ययान्तेभ्यश्च ।

ईयसु प्रत्ययान्तेभ्यश्च ङी: स्यात् ।

Comparatives in (ई or उ) यस form their feminine in ई, यथा गरीयस्—गरीयसी "वृद्धस्य तरुणी भार्य्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी" महीयस्—महीयसी, ज्यायस्—ज्यायसी "स्तुतिरिति जगदे फल ज्यावसी" भूयस्—भूयसी "विप्रसादकृत भूयसीर्भुव: एवं श्रेयस् श्रेयसी &c.

४ । पूरणार्थ प्रत्ययान्तेभ्यश्च ।

पूरणार्थक डट् तमट् इत्यादि प्रतययान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङी: स्यात् ।

Ordinals form their feminine in ई. द्वादशानां पूरण: इति डट् प्रत्यये द्वादश: सर्ग: स्त्रियां द्वादशी तिथि:, चतुर्द्दशी, विंशो कारिका, "भाद्रमास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी" शतस्य पूरण: तमट् प्रत्यये शततम: स्त्रियां शततमी, "नार्थकामौ धर्म्मस्य शततमीमपि कलां न स्पृशत: । एवं चतुर्णां पूरण: थट् प्रत्यये चतुर्थी, षष्ठी, पञ्चाणां पूरण: मट् प्रत्यये पञ्चम:, पञ्चमी, तथा,

सप्तमी, अष्टमी, दशमीत्यपि। मासतम (monthly), वत्सरतम (yearly), अर्द्धमासतन (bimonthly) शब्देभ्यो ङीरेव स्यात्। form their feminine with ई, मासतमी पत्रिका.

Exceptions अपवादाः।

प्रथम (the first), द्वितीय (the second), तृतीय (the third) and तूरीय तूर्य्य (the fourth) शब्देभ्यः पूरणवाचकेभ्य आप् स्यात् form their feminine in आ, प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, तूरीया तूर्य्या. "प्रथमा कहु रत्नसूरभूद्द्वितीया वीरमजीजनत् सुतम्" रघु. त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया" रघु एवं अग्रिम, आदिम, चरम, मध्यमेभ्य आप् एव। So आदिम &c. form their feminine in आ, but they are not ordinals अग्रिमा, मध्यमा &c. एकविंशतमा जातीरित्यार्षप्रयोगएव एकविंशतमा is a Arsha Prayoga. एकविंशतमी is the correct form.

५। तयडयट् प्रत्ययान्तेभ्यश्च।

संख्याया अवयवे तयट् विभाषा द्वित्रेरयट् इति सूत्राभ्यां यौ तयट्, अयट् प्रत्ययौ तावन्ते येषां, तेभ्यो ङीः स्यात्।

Adjectives from numerals with मय or अय form their feminine in ई, चतुष्टयी, द्वयी, द्वितयी, त्रयी, त्रितयी "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः" "अतद्द्वयी जित्वरसुन्दरान्तरे" "औदार्य्यदाक्षिण्यदया दमानां चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला" परन्तेषां प्रायः विशेष्यत्वं क्लीवत्वञ्च दृश्यते They are however generally found as substantives in neuter gender. "कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः।" तियट् प्रत्यया-

न्तेभ्योऽपि ङीः स्यात् Adjectives in तिथ form their feminine in ई also. यथा वहुतिथ—वहुतिथी ।

६ । टायनन् टेयनादिभ्यश्च ।

एतदन्तेभ्योविशेषणेभ्यो ङीः स्यात् ।

Patronymics आयन, एय &c. form their feminine in ई, यथा दाचायण—दाचायणी यथा "दाचायण्या पतिव्रतापुख्यमधिकृत्य दृष्टं ।" वार्ष्णेय—वार्ष्णेयी "मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि कुमारं प्रति सस्नुषा" "पैतृष्वस्रेयीं गत्वा तु" अपत्यार्थे अण्प्रत्ययान्तेभ्योपि ङीः स्यात्, यथा पर्व्वतस्यापत्यं स्त्री पार्व्वती, यथा "तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" एवं पृषतोऽपत्यं स्त्री पार्षती" निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता" गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी, गार्ग्यादेष्टेरायनश्च वहुलं । गार्ग्यादेः स्त्रियां ङीः स्यात् टेरायनश्च वहुलं । (Supadma ५ । १२ । १२) The feminine forms of गार्ग्य &c. are गार्गी, गार्ग्यायनी, वात्सी, वात्सायनी, लौहित्यादेर्नित्यं—लौहित्यायनी, शाकल्यायनी, माधव्यायनी, वाभ्रव्यायनी, काप्यायनी, वातण्डी, वातण्ड्यायनी, कौरव्यायनी, आसुरायणी, माण्डूकायनी तस्येदमित्यणन्तात्तु कुरोरियं सेना कौरवी सेना न तु कौरव्यायनी, एवं मण्डूकस्य भार्य्या माण्डूकी नतु माण्डूकायनी, आवट्याद्दाप् च The feminine forms of आवट्य are आवट्या, आवट्यायनी ।

७ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिशूरसेनादिभ्यः ।

स्त्रियां वर्त्तमानेभ्य एभ्यः ङीः स्यात् ।

When अवन्ति, कुन्ति &c. denote their respective female inhavitants have ई in end.

यथा अवन्ती, कुन्ती, शूरसेनी, कैकेयी, केकयी च एवं

१

पाञ्चाली, वैदेही, मागधी, आङ्गी, वाङ्गी, भार्गी, वैराटीत्यादि.
"अब्रवीत् किल दाशार्हं वैराटीमार्जुनिस्तदा।

८। अपत्यार्थेणन्तेभ्योवार्ष्णिप्रभृतिभ्यः। ङीः स्यात्।

There are patronymies in इ as वार्ष्णि &c which take ई in the feminine. यथा वाशिष्ठी, आह्निक्ती, वार्ष्णी, कार्ष्णी &c.

९। नस्नान्तेभ्यः। ङीः स्यात्।

Those ending न or स्न have ई in their feminine यथा पौंस्नी।

१०। उदन्तेभ्य ऊङ्।

उदन्तेभ्यः स्त्रियां ऊङ् स्यात्।

Those ending in उ have ऊ in their feminine. यथा कुरू, पाण्डू, ब्रह्मबन्धूः, पङ्गूः।

आलुप्रत्ययान्तेभ्यस्तु न ऊङ् तेषां त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपमेव
Adjectives formed whith आलु remain unchanged in three genders. यथा "शीतालुः सलिलगतेन सिच्यतेस्म, एवमहंयु शुभंयु शब्दयोरपि त्रिषु समानरूपं so अहंयु and शुभं यु do not change.

११। अणिनोऽनार्ष्याद्गोत्रे याप्।

गोत्रे विहितौ यावणिनौ तदन्तात् स्त्रियां याप् स्यात्।

Patronymies ending in अ and इ (not relating in a ऋषि) form their feminine in या. करीषगन्धगोत्रापत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या, इण—वाराह्या. गोत्र इति किम् when not patronymies वराहस्य इयं वाराही "वाराहीं बिभ्रती तनुं" क्रोड़ादेश्च—

क्रौड़िप्रभृतेश्च स्त्रियां याप् स्यात् क्रौड़ि &c. form their feminine in या क्रौड्या, नाड्या क्रौड्यादिगणो यथा The following are क्रौड़ि class क्रौड़ि, नाड़ि, आपिशलि, सौधातकि, भौरिकि कापिष्ठलि &c. भोजात् क्षत्रियजातौ याप् स्यात्। The feminine form of भोज meaning a क्षत्रिय is with या, भोज्या "भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्।" कुलनाम्नश्च The feminine forms of words meaning a family are in या. यथा पौतिक्या, मौखर्य्या, सौध्या. &c. दैवयज्ञ्यादेर्व्वा the feminine forms of दैवयज्ञि &c. take या optionally. दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी वा, दैवयज्ञ्यादिगणो यथा The following are included in to दैवयज्ञि class-दैवयज्ञी, शौचि, वृक्षि, सात्यमुग्धि, काण्डविद्धि पाशादिभ्यः समूहार्थे स्त्रियां याप् स्यात्। The words पाश &c. denoting collective sense are in feminine gender with याप्, as पाशानां समूहः पाश्या, तृण्या, वन्या, वात्या &c.

१२। अनेरसरो आप्।

अन्येभ्यस्तद्धितप्रत्ययान्तेभ्य आप् स्यात्।

Others ending in ईय, इय, य, ईन, पाश, विध, इत, कल्प, देश्य, देशीय, रूप, रूप्य, इष्ठ, तर, तम, वल, र, उर, ल, रल, अत, आल, इन, ईम, भ, ट, ठ &c. form their feminine in आ. ईय यथा मदीय—मदीया 'अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम" एवं तदीया, यदीया, स्वीया "स्वस्त्रीयां मातुरेव च:" य हृद्य—हृद्या हृद्यां द्वादशवार्षिकी" एवं तथ्य—तथ्या "तथ्यामृतथ्यानुजवत्" ईन सर्व्वाङ्गीण—सर्व्वाङ्गीणा "सर्व्वाङ्गीणे लरुलचौ" समांसमीन समांसमीना "समांसमीना सा चैव प्रति-

वर्षं प्रसूयते" विध एवंविध—एवंविधा "एवंविधाभिरन्याभिः कथाभिः" इत पुष्पित—पुष्पिता, तारकित—तारकिता "द्यौ-राचिता तारकितेव रेजे" कल्प मृणालकल्प—मृणालकल्पा "मृदु-वालमृणालकल्पा" देशीय अष्टादशवर्षदेशीय—अष्टादशवर्ष-देशीया "अष्टादशवर्षदेशीयां कन्यकां ददर्श" रूप घोररूप—घोररूपा "घोररूपा भयानका" त्यन् यथा ततस्त्यः ततस्त्या "ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा। एवं यत्रत्या, तत्रत्या, तर क्षुद्रतर क्षुद्रतरा क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं एवं "रिपुतरा भव-नादविनिर्य्यतो" तम प्रियतम प्रियतमा "प्रियतमा यतमानमपा-हरत्" इष्ठ वरिष्ठ—वरिष्ठा "वरिष्ठा चतुष्पदा," यण—कौशल्य—कौशल्या "अर्च्चिता तस्य कौशल्या प्रिया केकयवंशजा" वल रजस्वल—रजस्वला "रजस्वला भूर्शोद्विग्ना वीक्ष्यमाणा दिशोदश" इर रुचिर—रुचिरा "अम्बरस्य रुचिरा तनुभासा" ल वहुल—वहुला दृष्टिः, जटिल—जटिला "मधुकरपटलजटिलाभिः" आल वाचाल—वाचाला "वाचालाऽसि सरस्वति व्रज गृहान्" आट वाचाट—वाचाटा "न वाचाटां न पिङ्गलां" इक यथा पदोत्तर-पदिक—पदोत्तरपदिका, शतपथिक—शतपथिका, अलोमिक—अलोमिका &c. कान्तानां विशेषनियमा यथा (१) उपधाऽवर्णस्य इकारः, अ or आ before क chnages in to इ. यथा अम्बिका, सांकाश्यिका, सुनयिका, सुपादिका, शुभटिका, परमिका "आर्त्तिं परमिकां जग्मुः" एवं "नासिकां नातिलोमां न च भीषण-नामिकां" लता लतिका "कार्व्याङ्गिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता" एवमल्पक—अल्पिका &c. (२) यका प्रभृतीनामुपधावर्णस्य इकारो न भवति, अ or आ before क dose not change into इ in the fo-

llowing words यका, सका, कन्यका, वका, चिपका, तारका, चटका, "स्त्रियः कश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्चकन्यकाः" एवं "तारकास्तत् करस्य हिमांशोः" एवमधित्यका, उपत्यका, वर्णका अपि इति केचित् A few other wods अधित्यका &c. are also added to this list. तारक शब्दस्य स्त्रियां तारिकेति रूपं भवति But the feminine form of तारक is तारिका अष्टका पितृदेवत्ये एवं देवका पक्षे देवदत्तिका, देवदत्तका च एवं वर्त्तका (२) वक्ष्यमाणेषु अवर्णस्य विकल्पेन इकारो भवति. अ or आ optionally changes into इ in the following words. यथा स्वका, स्विका, द्वका, द्विका, अजका अजिका, एषका एषिका, ज्ञका ज्ञिका, भस्त्रका भस्त्रिका, गङ्गका, गङ्गिका, पुत्रका, पुत्रिका, सूतका, सूतिका, वृन्दारका, वृन्दारिका, "हन्यात् स एनं यो हन्यात् कुलधर्म्मं स्विकां तनुं" "आर्य्या पुत्रः स्वका तनुः" "साधितेयं लक्षग्राहिणी चर्म्मभस्त्रिका" "योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगामिनी।

एवं आर्य्यका, आर्य्यिका, चटकका चटकिका &c. अ कपि क after Bahubrihi compound is sxcepted सदेवताकः, सद्वक्कः आपः कपि वा ह्रस्वः In Bahubrihi compounds आ optionally becomes अ (not इ) before का, गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजित मासमाद।"

१२। ह्रस्वोऽन्येषाम्।

के परेऽन्येषां स्वराणां ह्रस्वः स्यात्।

In other cases only the final vowel is shortened. यथा गोपिका (from गोपी,) चर्च्चरिका (from चर्च्चरी), द्विपदिका

(from द्विपदी) "साहसमालोकयतिस्म गोपिका:" "चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा" "शुद्धा द्विपदिका गीति: सैव जम्भलिकोच्यते बहुव्रीहौ न ह्रस्व: In predicative compound the long vowel in the last member is not shortend before का यथा "वेल्लितबाहुवल्लरीका" सलक्ष्मीका, ; मामक शब्दस्य स्त्रियां मामिका इति रूपं स्यात्, तथा नरकस्य नरिका: ।

समस्तविशेषणानाम् ।

Rules for compond words..

१ । बहुव्रीहावदन्तेभ्य आप् ।

Predicative compounds ending in अ generally form their feminine in आ. यथा वीतवलाहक-वीतवलाहका, "दृष्टेर्दिवो वीतवलाहकाया:, एवं "परिश्रमक्लान्तविलोचनोतपला:" "निबद्ध नि:श्वास विकम्पिताधरा" "लता इव प्रच्छुरितैकपल्लवा," "स्फुरद्धीरतडिन्नयना" "मदेकपुत्रा जननी जरातुरा" "साहमेवंविधा निर्लक्षणा, निर्लज्जा, निष्प्रयोजनोपपन्ना, निष्फलजीविता, निरालम्बना, नि:सुखा च किं मया कृतब्राह्मणवधमहापातकया महाभाग ।

२ । स्वाङ्गादप्रधानात् ङी: ।

अप्रधानात् स्वाङ्गात् ङी: स्याद्वा ।

Words ending in अ and expressing limbs when applied

to females, form their feminine in ई optionally. दीर्घकेशी, दीर्घकेशा, केशानतिक्रान्ता अतिकेशी, अतिकेशा च, नखमुखादसंज्ञायां When compound words having नख or मुख at the end are not proper names, their feminine is optionally formed with ई. सुनखी, सुनखा, सुमुखी, सुमुखा. चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा, असंज्ञायामिति किम्, When they are proper names, their feminine forms are in आ. शूर्पणखा, कालमुखा, असंयोगोपधादिति वक्तव्यम् limbs preceded by a combined consonant are excepted, यथा सुगुल्फा, वन्धुरस्कन्धा, वह्वचां प्रतिषेधः words in more than two syllables are also excepted पृथजघना, सुनयना, &c. न क्रोड़ादेः। क्रोड़ादेर्ङीन्न स्यात्, आप् तु स्यादेव क्रोड़ &c. are excepted, so they take आ. कल्याणक्रोड़ा, सुक्रोड़ा, क्रोड़ादयो यथा the following are क्रोड़ class.

क्रोड़, खुर, वाल, शफ, गुद, प्रोथ, गल, भाल, भग, शुक, अप्रधानादिति किम्, शिखा, शोभनशिखा—सुशिखा इति सिद्धान्तकौमुदी तत्तु न सम्यक् शिखाशब्दस्यादन्तत्वाभावादप्राप्तेः this is not correct as the word शिखा does not end in अ, it is not subject to this rule at all. स्वाङ्गन्तु त्रिधा limbs are of three kinds यथा (१) अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं (1) a limb is defined to be hard not liquid, having a shape and naturally belonging to an animal, and contrary to this is not a limb and consequently this rule does not apply to this क्रमेण यथा सुस्वेदा द्रवत्वात् (स्वेद घर्म्म is a liquid thing) एवं वहुकफा &c. मूर्त्तिमत् किम्, सुज्ञाना, वहुज्ञाना (ज्ञान means knowladge

having no shape at all) प्राणिस्थं किम्, दीर्घमुखा शाखा (a long spreading branch) सुमुखा शाला (a house having good opening) "एवं एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा" स्वाङ्गशब्दस्याव-यववाचित्वे "सुमुखो शालेति स्यात् द्वाररूपमुखस्य शालाङ्ग-त्वात् If स्वाङ्ग is taken in its usual sense e. i. a part of the whole then we would have "सुमुखो शाला" and not सुमुखा for मुख (door) is a part of a house and on the other hand केशा-नाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यात् we would never have सुकेशी रथ्या (a road in which beautiful hairs are found) for hairs are not parts of a road अतः स्वाङ्गशब्दस्य परिभाषार्थपरता दर्शिता hence the defination is necessary इति सिद्धान्तकौमुदी टीका, अविकारजमिति किम्—बहुशोथा (शोथ is a disease and not naturally belongs to an animal) (२) अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च यत् केवलं प्राणिनि दृष्टं भवति, तत् कदाचित् अप्राणिनि स्थितमपि स्वाङ्गं If a limb naturally belonging to an animal is occasionally found in an inanimate thing it will be subject to this rule यथा दीर्घकेशो दीर्घकेशा वा रथ्या (a road in which long hairs are found) अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् Thaogh hairs are found here in an inanimate thing (road) but they naturally be-long to an animal.

(३) तेन चेत् तत्तथायुतम्। यदस्तु यथा प्राणिनि वर्त्तते, अप्राणिना चेत् तथा युक्तं भवेत् तदपि स्वाङ्गम्। If a limb natu-rally belonging to an animal is adhered to an inanimate thing in the same manner will be subject to this rule. पृथुस्तनी

पृथुस्तना वा प्रतिमा, सुस्तनी, सुस्तना वा शालभञ्जिका प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् (Here breasts are adhered to a female representation in the same manner as they are originally found to a woman.

सह, नञ्, निर्, विद्यमान पूर्व्वाणां प्रतिषेधः। If words expressing limbs preceded by सह (स), ष, निर् or विद्यमान are applied to a female they do not take ई but आ. यथा अकेशा, सुदन्ता, अविद्यमानकेशा &c.

३। नासिकाक्षुदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठाच्च ॥

एभ्यो बह्वचसंयोगोपधेभ्योऽपि ङीर्वास्यात्।

नासिका, अक्ष (from अक्षि), उदर, ओष्ठ, जङ्घा, दन्त, कर्ण, शृङ्ग, अङ्ग, गात्र and कण्ठ optionally take ई when applied to a female representations, note in previous rule, words in more than two syllables and succeeded by a combined consonant were excepted. while here such exception is avoided. यथा तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका, तनूदरी, तनूदरा; विम्बौष्ठी, विम्बौष्ठा; दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा; समदन्ती, समदन्ता; चारुकर्णी, चारुकर्णा; तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा; मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा; सुगात्री, सुगात्रा; कम्बुकण्ठी, कम्बुकण्ठा।

"वहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी" शिशु। "अध्यास्तभूषणभरातितरालसाङ्गी" नैषध। "आभिर्मृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः" नैषध। "स्रस्तस्रजं स्मितसुधामधुराधरौष्ठी" "किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते" रघु। "तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नैषध। "नानाविभूषणविभूषितचारुगात्रि" "जगाद भूयः सुदतीं

सुनन्दा" रघु। "कुब्जलदन्तो विकटनितम्बा किन्नरकण्ठी लघुतरमध्या" पिङ्गल। "तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य" "स स्रग्धरा वल्गितपीवरस्तनी" "हेमशृङ्गी पयस्विनी"।

४। पुच्छाच्च। ङीर्वा स्यात्।

पुच्छ optionally takes ई when applied to females or female representations. यथा, दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा वा; सुपुच्छी, सुपुच्छा वा। कवर, मणि, विष, 'शरेभ्यो नित्यम् एभ्यः पुच्छान्नित्यं ङीः। when पुच्छ preceded by कवर, मणि, विष, and शर, takes ई, and not आ. कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी, एवं मणिपुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छी। उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च नित्यमेव। पक्ष and पुच्छ must take ई when expressing comparison यथा उलूकपक्षी सेना, काकपुच्छी कोकिला।

५। दिक्पूर्व्वपदाच्च॥

दिक्पूर्व्वपदात् स्वाङ्गात् ङीः स्यात्।

When words expressing a limb are preceded by words meaning directions, they take ई in the feminine प्राङ्मुखी, अवाङ्मुखी, "पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः" "शस्ता न हंसाभिमुखी च यात्रा" इत्यपि दृश्यते। क्वचिदन्यथापि we find also "अनागसोभर्त्तृपराङ्मुखायाः"।

६। वहुव्रीहेरुधसो ङीरनङादेशश्च।

ऊधोऽन्ताद्वहुव्रीहेर्ङीः स्यात्, अनादेशश्च स्त्रियां।

ऊधस् becomes ऊध्नी in the feminine, घटोध्नी, कुण्डोध्नी, बृहदूध्नी, अल्पोध्नी "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि" रघु।

स्त्रियां किम् This rule applies only to the feminine कुण्डोध्नी धेनुकम्, गवां गणाः प्रस्नुतपीवरोधसः, बहुव्रीहेरित्येव note in other compound ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

७। संख्यादेर्दाम्नो हायनाच्च वयसि ।

संख्यादेर्दाम्नो हायनाच्च वयसि गम्यमाने ङीः स्यात् ।

When दामन् and हायन् preceded by a numeral द्वि त्रि &c. necessarily become दाम्नी and हायनी respectively त्रिदाम्नी त्रिहायनी गौः. चतुष्त्रिहायणीहेयकहायन्येकादिवर्षिका इति हेमचन्द्रः । संख्यादेरिति किम् ? Note when not preceded by a numeral उद्दामा वड़वा, "वद्धदर्भमयकाञ्चिदामया" वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीः This rule applies to हायन in the sense of age only अन्यत्र note द्विहायना, त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

८। वाऽन्यपदार्थे नित्यं सपत्न्यादौ तु ।

अन्यपदार्थे स्त्रियां पत्युर्ङीर्वा स्यात्, नित्यन्तु सपत्न्यादौ ।

In predicative (बहुव्रीहि) compound पति, optionally changes into पत्नी, but in the cases of सपत्नी &c the change is invariable (नित्य), वृद्धपत्नी, वृद्धपतिः, दृढ़पत्नी, दृढपतिः ; वृषलस्य पत्नी वृषलपतिः । पाणिनिमते षष्ठीतत्पुरुषसमासादावपि नियमस्यास्य प्रवृत्तिर्दृश्यते According to Panini this rule applies to other compounds also, यथा गृहस्य पतिः गृहपतिः गृहपत्नी वा (the lady of the house) while other Grammarians use the word पत्नी in those cases. पाणितिमते पत्युरेव यज्ञसंयोगे पत्नी भवति न तु पत्नी शब्दोऽस्ति (४।१।३३) But Panini does not acknowledge the existence of a separate word पत्नी but पति denoting

sacrificial connection becomes पत्नी in the feminine. यथा वशिष्ठस्य पत्नी तत्कर्तृक यज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योःसमानाधिकारात् एवं सति वृषलस्य पत्नीत्यत्र का गतिः यज्ञसम्बन्धाभावादिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारात् consequeantly in want of sacrificial connection वृषलस्य पत्नी is an absurd one. Bhattoji Dikshita says पत्नी is used here in its secondary sense one taken for a पत्नी (wife) तथा विधोपचाराभावे तु गवाम्पतिः स्त्रीत्येव स्यात् but when it dose not exprss one taken for a wife no change takes place गवाम्पतिः (स्त्री) पाणिनि मते गोपत्नीति तु स्यादेव । The followers of पाणिनि cannot object in the compound form गोपत्नी. सपत्न्यादौ तु नित्यमेव This rule invariably applies to सपत्नी, &c एवं एकः पतिर्य्यस्याः सा एकपत्नी "कामिकपत्नीं व्रतदुःखशीलां" एवं वीरपत्नी, भ्रातृपत्नी &c. भर्त्तृभिन्नार्थे तु न स्यात् But when पति is used in any other sense than a husband this rule dose not apply to it बह्वः पतयो यस्याः सा बहुपतिः "पांशुला बहुपतिर्नियतं या।"

८। अन उपधालोपिनो वा ।

अनन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीर्वा स्यात् ।

Words ending in अन् optionally rejects अ and takes ई. in the feminine. यथा बहुराज्ञी, बहुराजा, बहुराज्ञ्यौ, बहुराजानौ एवं बहुतक्ष्णी, बहुतक्षा, सुधाम्नी, सुधामा वा "दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्यां" "प्रतीपनाम्नीः कुरुतेस्म निम्नगाः उपधालोपिनोऽन्यस्मादनन्तान्नैव note when words ending in अन् do not reject अ, सुपर्व्वाणः सुशर्म्माणः स्त्रियः पक्षे

आप् च but such words opfionally takes आ also, नित्यं संज्ञायां See in cases of proper nouns बहुराज्ञी नाम ग्रामः।

१०। आप् अनोमनस्य।

अनन्तमान्मान्मनन्ताच्च बहुव्रीहौ आप् वास्यात् words ending in अन् (including वन् preceded or not by a consonant), or मन् optionally rejects न and adds आ in the feminine बहुयज्वा, बहुयज्वे बहुयज्वानौ, सुराजा, सुराजे सुराजानौ; एवं सुपर्व्वे, सुपर्व्वाणौ, "अङ्गुशाकारयाङ्गुल्या वेणु कर्कशपर्व्वया" बहुधीवे बहुधीवानौ, बहुधीवर्य्यौ च, मनन्तात्—सुसीमे सुसीमानौ, सुसीम्न्यौ च मनन्तादन्यत्रापि समासे this rule applies to words ending in मन् in other compound also : यथा अतिपटिमा, अति-पटिमे, अतिपटिमानौ असमासेऽपि words ending in मन् are also subject to this rule even when they stand alone, i.e. not compounded सीमा, सीमे सीमानौ; दामा, दामे दामानौ &c.

११॥ पादोऽन्त्रचि।

पादन्तात् ङीर्वास्यात् पाद। when last word in Bahubrihi compounds, changes in to पदी optionally. द्विपदी, द्विपात्; चतुष्पदी चतुष्पात्; शोभनः पादोऽस्याः सा सुपदी, सुपात्; व्याघ्रस्येव पादोऽस्याः व्याघ्रपदी, व्याघ्रपात्; सिंहस्येव पादोऽस्याः सिंहपदी, सिंहपात् हस्त्यादुपपदे तु पादस्यान्न क् न भवति but note हस्तिन इव पादोऽस्याः हस्तिपदी, हस्तिपादा, एवं कुण्डलपदी कुण्डलपादा कुम्भपद्यादिषु नित्यं we find कुम्भपदी & without option कुण्डपदी, शतपदी, एकोऽभिन्नः सर्व्वेषां पादोऽत्रेति

एकपदो पन्थाः, गोधापदोत्यादि । टाबृचि । ऋचि वाच्यायां पादान्तात् टाप् स्यात्. When implying ऋक् (Veda) पाद takes आ. द्विपदा ऋक्, एवमेकपदा, त्रिपदा, चतुष्पदा &c. "गायत्री सैकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पद्यपद्यसि इत्यादि प्रयोगोऽपि दृश्यते We find also एकपदी द्विपदी, &c as adjectives to गायत्री अन्यथापि दृश्यते There are some exceptions also यथा "सकलभुवनजनगणनतपादा" "आसन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां" पदशब्दादाप् एव, पद when last word in Bhahubrihi compound takes आ in the feminine यथा "लघुसन्देशपदां सरस्वतीं" "सा परिहार्य्या क्रौञ्चपदा ।"

१२ । ऊङ् ऊरूत्तरपदादौपम्ये संहित शफलक्ष्मणवामादेश्च ।

उपमानवाचि पूर्व्वपदं, उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मात्, संहित, शफ, लक्ष्मण, वामपूर्व्वाच्च ऊरुशब्दात् स्त्रियामूङ् स्यात् । ऊरु lengthens its final vowel in the feminine when there is comparison or when preceded by संहत, शफ, लक्ष्मण or वाम. यथा "करभोरु करोति मारुतः" एवं संहितोरूः, शफोरूः, लक्ष्मणोरूः, वामोरूः "वद वामोरु चिताधिरोहणम्" बाहुल्यादन्यत्रापि We find also "पिवोरुरम्भातरुपीवरोरुः" क्वचिन्नैव note "रम्भोरु केलिस्खलत्" सहित सहाभ्याञ्चेति वार्त्तिकम् Katyayana adds सहित and सह, सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः, सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सहोरूः । नाऽन्यत्र in other cases, it does not lenthen the final vowel यथा "परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।"

१३। बाह्वन्तात् संज्ञायाम्। ऊङ् स्यात्।

Bhahubrihi compounds having बाहु the last word determining a proper name lengthens the final vowel, यथा मद्रबाहू: संज्ञायामिति किम् note when, they do not determine a proper name वृत्तबाहु: स्त्री।

१४। द्विगोस्तद्धितलुकि परिमाणात्।

परिमाणान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि ङी: स्यात्।

Dwigu compounds expressing measures and rejecting तद्धित affixes after it takes ई in the feminine.

क्रीतार्थे—द्व्याढ़की, द्विप्रस्थी, परिमाणादिति किम्? note when do not express measure पञ्चाश्वा, लुकीति किम्? note when तद्धित afflxes are not rejected द्विपण्या, संख्यापूर्व्वकाल विस्त्याचितकम्बल्यान्तानां निषेध:। Those preceded by numerals or having last words meaning time or विस्त्य, आचित, or कम्बल्य are excepted. द्विशता, द्विवर्षा, द्व्याचिता, द्विकम्बल्या, एवं "प्राप्नोति चेत् शोड़शवत्सरा स्त्री द्वात्रिं शतं विंशति वत्सरा किम्?" इति लीलावती. एवं "उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासां" यद्विस्तृति: पञ्चकरा" "षट्पञ्च सप्तहस्ता च विस्तृति: इत्यादि। काण्डादक्षेत्रे। काण्डाद्द्विगोस्तद्धितलुकि ङी: स्यात्। In Dwigu compound, काण्ड preceded by a numeral and denoting measure takes ई. But काण्ड applied to fields is excepted द्वे काण्डे परिमाणमस्या: द्विकाण्डी रज्जु:; अक्षेत्र इति किम् when applied to fields द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति:। पुरुषात् प्रमाणे वा। प्रमाणे वर्त्तमानात् पुरुषान्तात् द्विगोस्तद्धित-

लुकि ङीव्वा स्यात्। preceded by a numeral optionally takes ई when used to denote height द्विपुरुषी, द्विपुरुषा वा यष्टिः, त्रिपुरुषी, त्रिपुरुषा वा परिखा।

१५। पाक, कर्ण, पर्ण, वाल, मूलान्तात्।

जातिरित्येव पाकाद्यन्तात् ङीः स्यात् स्त्रीविषये। predicate (बहुव्रीहि) compounds having their last words पाक, कर्ण, पर्ण, वाल or मूल take ई in the feminine, when they do not denote species अमूला, अपर्णा &c। पुष्पादसदादिपूर्व्वात्। ङीः स्यात्। पुष्प not preceded by सत &c take ई in the feminine शङ्खपुष्पी, असदादिपूर्व्वादिति किम् note when preceded by सत् &c सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, कान्तपुष्पा The following are included in to सत् class—सत्, प्राक्, प्रत्यक्, कान्त, प्रान्त, शत and एक। फलाद्यसमाद्यादेः। ङीः स्यात्। takes ई in the feminine. यथा दाड़िमफली। असमाद्यादेरिति किम्? note when preceded by &c सम्फला, भस्त्रफला। The following are included into the सम् class—सम्, भङ्ग, अजिन, शण and पिण्ड वाहश्च। एतदन्तात् ङीः स्यात् similar compounds having last word वाहु takes ई in the feminine यथा प्रष्ठौही, (from प्रष्ठवाह्,) शाल्यूही (from शालिवाह्). &c

१६। वक्ष्यमाण समस्तपदानां स्त्री पुंलिङ्गयोः समानरूपम्। स्पष्टम्।

Other predicative compounds have generally the same base in the masculine and feminine वारि अन्ताः (having as word वारि। "चूड़ा पीड़ कपाल सङ्कुल मीलन्मन्दाकिनी वारयः"

अम्बु-अन्ता: (having the last word अम्बु) "शरत् प्रसन्नाम्बुरनम्बु वारिदा:। श्री—अन्ता: (having the last word श्री। अधिश्रिय: स्त्रिय." एवं "इयं महेन्द्रप्रमुखानधिश्रिय:" भी—अन्ता (having भी as the last word "गतभीरियं, "गतभीराह्वत चेदिराट् मुरारि" जन्मन्-अन्ता: (having जन्मन् as the last word) "या कौमुदीनयनयोर्भवत: सुजन्मा," दृश् अन्ता: (having दृश् as the last word) वभ्राज विभ्रती पद्मं पद्मे वोन्निद्रपद्मदृक्," मनस्-अन्ता: (having मनस् the last word) "वीक्ष्य रन्तु मनस: सुरनारी:" वपुस्-अन्ता: (having the last word वपुस्)"इयं व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति"। एवमन्येषामुदाहरणतोऽज्ञेयम् So in other cases also, "मुकुलयति च नेत्रे सर्व्वथा सुभ्रु खेद: &c.

१७। गोस्त्रियोरन्यार्थे ह्रस्व:।

अन्यपदार्थे वाच्ये गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च ह्रस्व: स्यात्।

In predicative compounds the final vowels of गो and words in suffixes आ, ई, or ऊ related to the feminine gender are shortened in the masculine and neuter. यथा चित्रगु:, निष्कौशाम्बि:, अतिसर्व्व:, वहुवामोरु: एवं "स वेद नि:शेषमशेषितक्रिय:" "अधिकविकसदन्तर्व्विस्मयस्मेरतारै:" "वहुवल्लभा: खलु राजान: श्रूयन्ते" &c. अन्यार्थ इति किम् Note in other compounds शोभना गौ: सुगौ:, एवं सुकुमारी ; अश्र्यादे:। श्रीत्यादीनां ह्रस्वो न स्यात् this rule does not apply to श्री &c. सुश्री:, सुधी:, सुतन्त्री:, सुलक्ष्मी:, सुतरी:, सुभ्रू:। नापीयस:। ह्रस्वो न स्यात् nor to words in ईयसी वहुप्रेयसी राजा "परिरब्धप्रेयसीषु तरुणेषु महेषु" इयसस्तत्पुरुषे न प्रतिषेध: In तत्पुरुष

compounds denoting predicative sense words in ईयसी follow the general rule यथा अतिप्रेयसिः नृपः, (प्रेयसीमतिक्रान्त इत्यर्थः। (१)

स्त्रीप्रत्ययाः।

Suffixes in the feminine gender.

१। स्त्रियामतकुञ्चादेराप्।

स्त्रीलिङ्गेऽदन्तात्, क्रुञ्चादेर्हलन्ताच्च आप् प्रत्ययोभवति, Words ending in अ, as well as क्रुञ्च &c. including words ending in a consonant also take आ. in the feminine gender. खट्वा, बाला, कान्या. अत् इति तपरग्रहणान्नेह — Words originally ending in आ are not subject to this rule, संस्थाः स्त्री (सं+स्था+क्विप्) एवं शुभंयाः &c. क्रुञ्चादयो यथा—क्रुञ्चा, देवविशा ; ऋचि पादान्तात् Compoundwords having पाद as the last word, when apply to Vedas come under this rule. द्विपदा, त्रिपदा वा गायत्री। अन्यत्र Note in other cases द्विपदी, द्विपद्, "त्रिपदोच्छ्रेदिनामपि" we find also गायत्री सैकपदी द्विपदीत्यपि दृश्यते। गिरादेर्वा। This rule is optionally applied to words गिर् &c. गिर्, गिरा ; वाक्, वाचा ; दिक् दिशा ; क्षुत्, क्षुधा, उष्णिक्, उष्णिहा, पाणिनिना "अजाद्यतष्टाप्" इति सूत्रं कृतम् पाणिनि reads अजादि instead of क्रुञ्चादि, अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका एवं बाला, वत्सा,

---

(१) By the predicative compound we must understand any compound wich is used attributively with the qualifying words understood so it includes बहुव्रीहि, द्विगु &c.

क्रोड़ा, मन्दा, विज्ञाता, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, कोकिला चटका, स्त्र्यपत्ये चटिका, दारक—दारिका, भर्तृदारिका, वरट-वरटा "नवप्रसूता वरटा तपस्विनी" वर्त्तक—वर्त्तिका, सौविदल्ल-सौविदल्ला—"रचणसौविदल्ला।" मूषिका, शिवा "अशिवैः शिवारुतैः" इत्यादि।

२। ऋदुगिद्दिनोङीः।

ऋदन्तात्, उगितः, इनन्ताच्च स्त्रियां ङीः स्यात् Words ending in ऋ, or इन्, as well as having उक् (उ, ऋ,) rejected take ई in the feminine ऋदिनन्तशब्दास्तु प्रायो विशेषणानि, तेषामुदाहरणानि दर्शितानि च Words ending in ऋ or इन् are generally adjectives, we have already shown their examples as दात्री, कर्त्री &c. उगितो यथा यत्+डावतु यावती, किम्+डियतु कियती, भू+डवतु—भवती, भू—शतृ भवन्ती, दीव+शतृ दीव्यन्ती, अश+शतृ अश्नती, मनन्तमातृपञ्चादेर्न Substantives in मन्, and the words मातृ and पञ्च &c. are excepted मनन्तात् पामा, सीमा, मात्रादि यथा माता, दुहिता, स्वसा, ननान्दा, याता, तिस्रः, चतस्रः, पञ्चादि—यथा पञ्च, सप्त, नव स्त्रियः एवं प्रियपञ्चानो वेश्याः।

३। गौरादेः।

गौरादेर्ङीः स्यात्।

Words गौर &c. take ई in the feminine gender गौरी, कुमारी, पितामही, मातामही, शुनी, प्लवी, चौरी, मत्सी, पृथिवी मानुषी, नर्त्तकी, गायनी &c. "वाद्यं विना नर्त्तकी" "तदङ्गभोगाः

वलोगायनीनां", चारी "प्रचार इत्याकलनाय चारी" गणकशब्दस्य तु गणिकेति रूपं भवति "एषोहि गणिकामातुरधिकारः।"

४। जातिः

जातेः सामान्यवचनात् ङीः स्यात्।

Animals and their various divisions generally take ई in the feminine. कुक्कुटी, विहङ्गी, मृगी, दूती, पूतनी, भ्रमरी, ब्राह्मणी, वृषली, नटी, कठी, हयी, गवयी, मुकयी, मत्सी, चक्रवाकी "सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी" गोपी "गोपीभर्त्तुर्विरह-विधुरा" "स्तम्बेरमी" सिंही, इभी "कारेणुरिभ्यां स्त्री" रासभी, शृगाली, करभी "वामी शृगाली, वड़वा रासभी करभीषु च" टिट्टिभी, यक्षी, देवी, गन्धर्व्वी, विद्याधरी, किन्नरी, "यक्षी वा यदि वा देवी, गन्धर्व्वी यदिवाऽप्सराः। विद्याधरी किन्नरी वा" इति महाभारतम्। There are a few words in आ without corresponding masculine words. यथा मक्षिका, पिपीलिका, वलाका, वड़वा, करटा एता नित्यस्त्रियः। वैश्यादेस्तु आप् स्यात्, वैश्य &c. are excepted and take आ in the feminine gender वैश्या, क्षत्रिया शूद्रा "वैश्याजः साऽर्द्धमेवांशम्" "सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीन-तैषा" अजादयस्तु वैश्यादौ अज &c. are also included in to वैश्य class अजा, अश्वा, एड़का, कोकिला "कोकिला मञ्जुवादिनी" अजाया अप्रसूताया मांसं पौनसनाशनं स्वार्थ इत्येव Note when they are attributive प्रियकुक्कुटा मयुरा।

५। प्रायेणाल्पविवक्षायाम्।

Words denoting littleness are generally feminine ending in ई. अल्पछत्रं छत्री, पत्री, मृणाली, दण्डीत्यादि।

६। इतो नृजातेः।

इदन्तान्नृजातिवाचिनः स्त्रियां ङीः स्यात्।

Words ending in इ applied to women generally lengthens the final vowel.

अवन्ती, कुन्ती, नृजातेरितिकिम्? तित्तिरिः

७। एरक्तिनर्थात्।

इवर्णान्तात् ङीर्वा स्यात्।

Words in इ optionally lengthens their final vowel in the feminine. रात्रिः, रात्री, धूलिः, धूली; भूमीः, भूमि; युवतिः, युवती; यष्टिः, यष्टी; पद्धतिः, पद्धती; अस्त्रे—शक्तिः; शक्ती; वस्तिः वस्ती; श्रीयं, लक्ष्मीयमिति दुर्घटरचितः. According to दुर्घट रचित श्री and लक्ष्मी come also under this rule, so he recites examples श्रीयं लक्ष्मीयं instead of श्रीरियं।

अक्तिनर्थात् Words in क्ति are excepted गतिः, शक्तिः हानिः अकरणिः काङ्क्षारिमकार्षीः पाणिनिना वह्वादिषु चेति सूत्रं कृतं Panini reads वहु &c. under this rule तन्मते बह्वी वहुः।

८। वयसि प्रथमे।

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्।

Words ending in अ and implying youth take ई in their feminine. कुमारी, वधूटी चिरण्टी, "गोपवधूटी दुकूलचौराय" वधूटी रक्षोभ्यो वलिरिव वराकी प्रणिहिता। वधूट, चिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ the words वधूट and चिरण्ट mean the young age, कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात्, The कन्या is excepted एवं वालादयोऽपि so are वाला, वत्सा, डिम्भा, पाका all meaning a

young woman. अश्वतर वत्सतरयोस्तु यथाक्रमं अश्वतरी, वत्सतरीतिरूपं भवति, अश्वतर and वत्सतर come under this rule. तथा "करभाश्वतरीषु च"

८। पुंयोगात्तन्नाम्नो नित्यमसूर्य्यादेः।

पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानात् पुन्नाम्नो नित्यं ङीः स्यात्।

When nouns originally implying a male applied to a female take ई. While the words सूर्य्य &c. are excepted. यथा गणकस्य भार्य्या गणकी गोपस्य भार्य्या गोपी, शूद्री, वैद्यी, क्षत्रियी, गणिका वेश्या we find गणिका meaning a public woman सूर्य्य &c. take आ instead of इ, सूर्य्या, गोपालिका, अश्वपालिका, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, सूर्य्यस्य देवताभिन्नभार्य्यार्थे तु सूरीति रूपं भवति। We find also सूरी in the sense of a wife of the sun but not a goddess. वक्ष्यमाणेषु विशेषा लक्षणीयाः—note the following distintions—शूद्रा (a woman of शूद्र class) शूद्रजातीय कन्यकेत्यर्थः "शूद्रा भार्य्योपदिश्यते, शूद्रस्य भार्य्या इत्यर्थे तु शूद्री means the wife of a शूद्र; न शूद्रा क्षत्रिया सूयते" महाशूद्रा (शूद्रजातीयमहत्तरा) a great Sudrawoman, while महाशूद्री means a cowhrdess आभिरी तु महाशूद्रीत्यमरः एवं अर्य्या or अर्य्याणी वैश्यजातीयास्त्री a Vaisya woman, आर्य्यस्य पत्नी अर्य्यी, (the wife of a Vaisya), उपाध्याया (a female tutor), उपाध्यायस्य भार्य्या इत्यर्थे (the wife of a preceptor) both उपाध्याया and उपाध्यायानी, तथा वैश्यजातीयायां वैश्या (a Vaisya woman), वैश्यी (wife of a Vaisya). मातुलस्य स्त्री मातुलानी, मातुली ; मघवतः स्त्री मघोनी खर्व्वभावमवलम्ब्य मघोनी

इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी (Indra's wife) वरुणस्य स्त्री वरुणानी (Varuna's wife), भवस्य स्त्री भवानी (the wife of भव) रुद्रस्यस्त्री रुद्राणी Rudra's wife) शक्रस्य स्त्री शक्राणीति केचित् (Sakra's wife) एवं मृड़ाणीत्यपि ; ब्रह्मण: स्त्री ब्राह्मी, ब्रह्माणीत्यपि ; मनो: स्त्री मनावी, मनायी, (the wife of Manu) अग्ने: स्त्री अग्नायी एवं पूतक्रतायी, वृषाकपायी, कुसितायी, कुसीदायीत्यादि ।

वक्ष्यमाणेषु स्त्रीपुंसयोर्भिन्नस्वारूप्यं ।

In the following the feminine forms differ from that of the masculine.

पुं (n)	स्त्री (n)	उदाहरणानि
पितृ	मातृ एवं	धात्री स्यादुपमाता वीरमाता तु वीरसू:
	विमातृ, उपमातृ &c.	न सपत्नीमातृपरत्वं
भ्रातृ	स्वसृ	
जामातृ	स्नुषा	
श्वशुर	श्वश्रू	
पति	पत्नी	
सखि	सखी	
युवन्	युवती, युवति, यूनीत्यपि	
शुक	शारी वा शारिका.	
श्वन्	शुनी	
अनडुह्	अनडुही, अनड्वाही	

एतदपि द्रष्टव्यम् note also महत् हिमं हिमानी, महत्

अरण्यं अरण्यानी "महारण्यमरण्यानीत्यमरः" दुष्टयवे यवानी, यवनानां लिपिर्यवनानी ।

१० । ऊङ् ऊतोऽयूपधात् ।

यूकारोपधाभिन्नादुकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् स्यात् ।

Words ending in उ (implying man kind) except in यु lengthen their final vowel वधूः, बन्धूः, कुरूः, कारूः note अयूपधादिति किम् अध्वर्युर्ब्राह्मणी । क्वचित् स्त्रीयोषिदित्यादिशब्दसाहचर्य्येणापि स्त्रीत्वं प्रकाश्यते । In some instances feminines of people and animals are generally expressed with the addition of a word meaning woman यथा "मलं पृथिव्या वाह्लीकाः, स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलं" "शीघ्रमानय गान्धारीं सर्व्वाश्च भरतस्त्रियः" "सर्व्वथा वृष्णिदारास्तु वालं वृद्धं तथैव च ।" "मृगवधूवैधव्यदानदक्षैः श्वभिः, कौलेय कुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानः । अहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ।" परभृतयुवतिः स्वनं वितेने" "गोधेनूनां चतुःशतं ।" "खड्गि धेनुकानां ।"

इति श्रीहृषीकेशकृतौ लिङ्गविवेकः सम्पूर्णः ।

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर दस नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड आप को लगाया जायेगा।

५०००.११.१४।